

॥ श्रीराम ॥

भावार्थ दासबोध प्रवेश

(दासबोध प्रवेश पाठ्यपुस्तकातील ओव्यांचा अर्थ व भावार्थ)

लेखक : दा. वा. केळकर

“श्रीगंथराज दासबोध अध्ययन (पत्रद्वारा)”

प्रकाशन विभाग, श्रीसमर्थ सेवामंडळ, सज्जनगड यांच्या वतीने प्रकाशित

विषय	पृष्ठक्रमांक	विषय	पृष्ठक्रमांक
प्रास्ताविक चार शब्द	१	स्वाध्याय ७	येलशिकवण
स्वाध्याय १	ग्रंथारंभलक्षण	२	स्वाध्याय ८
स्वाध्याय २	विमललक्षण	५	स्वाध्याय ९
स्वाध्याय ३	प्रत्ययनिरूपण	८	स्वाध्याय १०
स्वाध्याय ४	उत्तमलक्षण	१२	स्वाध्याय ११
स्वाध्याय ५	शिकवण निरूपण	१७	स्वाध्याय १२
स्वाध्याय ६	नामस्परणभक्ती	२०	विवेकलक्षण निरूपण
			चातुर्यलक्षण
			विमलब्रह्मनिरूपण
			परिशिष्ट
			४०
			४३

**‘प.दा.अ.’ नवे प्रकाशन
“प्रगटले श्रीराम चाफळी”**

चाफळ येथील श्रीराम मंदिराला एक ऐतिहासिक महात्म्य आहे. श्रीसमर्थाचा आद्य मठ तेथेच होता. चाफळ ही त्यांची कर्मभूमी होती. या मंदिराचा कायाकल्प करण्याची छ, शिवाजी महाराजांची इच्छा होती पण श्रीसमर्थानी त्यांना सबूरीचा सल्ला दिला, की ‘राजे, योग्यवेळी आपल्या मनात आहे तसे भव्य मंदिर येथे उभे राहील’. सुमारे सव्वातीनशे वर्षानंतर मुंबईचे विख्यात उद्योगपती श्रीमान अरविंदभाई मफतलाल यांनी भूकंपग्रस्त झालेले श्रीरामरायांचे मंदिर बांधण्याचा संकल्प केला. आता तेथे मंदिराची भव्य वास्तू उभी राहिली आहे. या मंदिराच्या जीर्णोद्घाराच्या प्रगतीचा आलेख या पुस्तकात पहावयास मिळेल.

त्याखेरीज नजीकच्या शिंगणवाडी येथील शिव-समर्थ भेट झाली तेथील स्मारकाच्यासंबंधी सर्व वृत्तांत वाचावयास मिळेल. चाफळ तीर्थक्षेत्राचा हा साध्यंत इतिहास म्हणजेच –

“प्रगटले श्रीराम चाफळी” (ले. श्री. द्वा. वा. केळकर)

(पुस्तकमूल्य २० रु. ट. ख. सह २३ रुपये)

: मुद्रक :

मा. वि. दात्ये

गणेश ऑफसेट प्रा. लि.

६९३ बुधवार पेठ, पुणे २.

दूरध्वनी : २४४५९९४४ / २४४५९९०९

: मूल्य :

५ रुपये

ट. ख. सह ६ रुपये

: प्रकाशक :

अध्यक्ष, श्री.दा.अ.,

श्रीसमर्थ को.ऑप. हौसिंग सोसायटी,

धन्वंतरी सभागृहामागे, पटवर्धनबाग,

एरंडवणे, पुणे ४९९ ००४.

प्रास्ताविक चार शब्द

“‘श्रीग्रंथराज दासबोध अध्ययन (पत्रद्वारा)’” उपक्रमाच्या पहिल्या पाठ्यपुस्तकाचे नाव ‘दासबोध प्रवेश.’ त्यामध्ये दासबोधातील निवडक बारा समास, त्यांचा सारांश आणि त्यावरील प्रश्नपत्रिका आहेत. या पुस्तकाच्या अकरा आवृत्ती १९९२ पर्यंत निघाल्या. उपक्रमाचा विस्तार होत असतानाच हे ध्यानात येऊ लागले की ओव्यांचा नुसताच शाब्दिक अर्थच नव्हे तर भावार्थसुद्धा अभ्यासार्थीना आवश्यक वाटू लागला आहे; म्हणून मूळ पाठ्यपुस्तकाची पुरवणी या स्वरूपात ‘भावार्थ दासबोध प्रवेश’ हे पुस्तक आता प्रसिद्ध करीत आहेत. अभ्यासार्थीच्या गळतीचे प्रमाण कर्मी होण्यासही याचा उपयोग होईल ही आशा वाटते. या पुस्तकात दासबोध प्रवेशसाठी निवडलेले मूळ समास छापले नसल्याने ते पुस्तक आवश्यकच आहे. त्या पुस्तकातून समासातील ओव्या वाचाव्यात आणि या पुस्तकात त्यांचा अर्थ पहावा अशी सूचना आहे. दासबोध अभ्यास मंडळाच्या चालकांना या पुस्तकाचा विशेषच उपयोग मार्गदर्शन करताना होईल.

आवश्यकता वाटल्यास ‘भावार्थासह दासबोध प्रवेश’ हे एकच पाठ्यपुस्तक तयार केले जाईल.

दासबोधाचा अभ्यास करीत असतानाच अन्य संतांच्या वाडमयाचाही परिचय अभ्यासार्थीना व्हावा ही ‘श्री. दा. अ.’ उपक्रमाची अपेक्षा आहे. त्या दृष्टीने संत तुकाराम महाराजांच्या गाथेतील काही अभंग या पुस्तकात घालावे अशी सूचना डॉ. विक्रम केळकर यांनी केली आणि अभंग अर्थासह निवडून काढले. त्यांच्या संबंधामध्ये सहसंयोजक डॉ. व. ना. वैद्य आणि डॉ. श्री. द. देशमुख यांनी विचार केला आणि प्रवेश-स्तरातील समासाना समानार्थी अभंगांची या पुस्तकात अंतर्भावि करण्यासाठी शिफारस केली. ते अभंग परिशिष्टामध्ये दिले आहेत. त्यामुळे अभ्यासाला व्यापकता येईल ही आशा वाटते.

व्यवस्थापक,
‘श्रीग्रंथराज दासबोध अध्ययन’ (पत्रद्वारा)
श्रीसमर्थ को.ऑप. हौसिंग सोसायटी,
धन्वंतरी सभागृहामागे, पटवर्धनबाग,
एरंडवणे, पुणे ४११ ००४

स्वाध्याय ९ ला

(द. ९-९ : ग्रंथारंभलक्षण)

प्रास्ताविक : मंगलाचरणामध्ये श्रीसमर्थनी श्रीराम या माझ्या दैवतामध्ये, गणेश, शारदा, सद्गुरु, संतसज्जन, कुळेश्वर या सर्वांचा अंतर्भाव होतो असे म्हटले आहे. त्यामुळे दासबोध या ग्रंथाचा प्रारंभ करताना 'श्रीराम' या एकाच शब्दात त्यांनी सर्वांचे स्मरण करून एकदमच ग्रंथाला प्रारंभ केला आहे. जुन्या शास्त्रीय प्रथेप्रमाणे प्रारंभी नमनासाठी एकही ओवी लिहिलेली नाही. एकदमच ग्रंथाला प्रारंभ झाला आहे. ही विशेषताच आहे. एकदा वाचकांना ग्रंथकर्त्याचा हेतु समजला म्हणजे त्या ग्रंथाचे वाचन करण्याची ओढ त्यांना लागते.

१) ज्या श्रोत्यांसमोर ग्रंथ ठेवला आहे ते लगेचच प्रश्न स्वाभाविकपणेच विचारतात, हा कोणता ग्रंथ आहे? त्यामध्ये काय सांगितले आहे आणि त्याचे श्रवण केल्यावर आम्हांला फलप्राप्ती काय होईल?

२) श्रीसमर्थ सांगतात - या ग्रंथाचे नाव दासबोध आहे. यात गुरु आणि शिष्य यांचा संवाद असून यात भक्तिमार्गाचे सुस्पष्ट विवेचन आहे. (संवादरूपाने ग्रंथ लिहिण्याची पद्धती श्रीसमर्थनी स्विकारली आहे. गीतेसारख्या सर्वमान्य ग्रंथामध्ये अशीच पद्धत आहे. दासबोधात तिचे अनुकरण आहे.)

३) दासबोधामध्ये ईश्वरभक्तीचे नऊ मार्ग, ब्रह्मज्ञान तसेच वैराग्याचे लक्षण सांगितले आहे. बहुधा नाना प्रकारांनी अध्यात्मनिरूपण केले आहे. (यातून आणखी एक अर्थ निघतो की इतरही अनुषंगिक विषय ग्रंथात आहेत. पण अध्यात्म हाच प्रमुख विषय आहे. इतर विषयात मूर्खलक्षणे, लेखन प्रक्रिया, राजकारण, निःस्पृहव्याप, इत्यादि किंतीतरी विषय आले आहेत.)

४) माणसाला भक्तिमार्गानेच ईश्वराची प्राप्ती निश्चितपणे होते असा या ग्रंथाचा अभिप्राय आहे. (दासबोधाचा प्रधान सिद्धान्त कोणता, तोच या ओवीमध्ये सांगितला आहे.)

५) कोणत्या गोष्टींचे सुस्पष्ट विवेचन ग्रंथात आहे; ते यानंतरच्या ७ ओव्यांमध्ये सांगतात.

ज्या भक्तीमुळे ईश्वरप्राप्ती होते तीच मुख्य आहे. तिचे निश्चित स्वरूप; शुद्ध ज्ञान कोणते, आत्मस्थिती म्हणजे काय, यांचेही संदेह निवळून टाकणारे विवेचन ग्रंथात सांगितले आहे. (अध्यात्मामध्ये आत्मानुभव देणाऱ्या ज्ञानालाच शुद्ध ज्ञान किंवा ज्ञान ही संज्ञा आहे.

एक ज्ञानाचें लक्षण । ज्ञान म्हणिजे आत्मज्ञान ।

पाहावें आपणासि आपण । या नांव ज्ञान ॥ ५-६-९ .

ओवीनंतर ५-६-९ असे ३ अंक लिहिले असता त्यांचा अर्थ दशक ५ समास ६ मधील ९ ली ओवी असा आहे. नव्यानेच दासबोधाचा अभ्यास करणाऱ्यांना ही माहिती आवश्यक आहे. या पुस्तकात अनेक ठिकाणी असे आकडे ओवीनंतर दिलेले आढळतील.)

६) शुद्ध उपदेश, सायुज्य मुक्ती, मोक्षप्राप्तीचे लक्षण यांचे निश्चित स्वरूपात निरूपण यात आहे.

(मुक्तीचे चार प्रकार आहेत – स्वलोकता, समीपता, स्वरूपता आणि सायुज्यता. त्यातील पहिल्या तीन मुक्ती अशाश्वत असून फक्त सायुज्यमुक्ती शाश्वत असल्याचे द. ४-१०-२७ मध्ये सांगितले आहे.

अधिक माहितीसाठी द. ४-१० जरुर तर पहावा.)

७) शुद्ध आत्मस्वरूप कसे असते, विदेह अवस्था कशी असते, अलिप्तपणाचा नेमका अर्थ काय हे यात सांगितले आहे.

८) मुख्य देव (किंवा परब्रह्म) कोणता, खरा भक्त कोणास म्हणावे, जीव आणि शिव यांचे संबंधात सुस्पष्ट किंवा निश्चयाचे ज्ञान या ग्रंथात आहे.

९) निरूपाधी स्वरूपाचे मुख्य ब्रह्माचे स्वरूप, अनेक प्रकारचे वैचारिक भेद आणि आपली (म्हणजे मानवी जीवाची) स्थिती याबद्दल संशयातीत निरूपण येथे आहे.

१०) उपासनेचे प्रमुख लक्षण, काव्याची लक्षणे, विविध प्रकारची चातुर्य लक्षणे यात दिली आहेत.

११) माया कशी निर्माण झाली, पंचभूतांची लक्षणे व त्या सर्वांच्या निर्मात्याचे स्वरूपलक्षण यांचे निश्चित ज्ञान येथे आहे.

१२) शिष्यांचे नाना संशय या ग्रंथात निवारिले आहेत. नाना आशंका (चुकीच्या समजुती) नाहीशा केल्या असून अनेक प्रश्नांची उत्तरे देऊन शिष्याला संदेहरहित केले आहे. (किंत, संशय, आशंका आणि प्रश्न हे चार संशयाचे सूक्ष्म छटादर्शक शब्द या ओवीत आहेत.)

१३) अशा अनेक विषयांवर निरूपण या ग्रंथामध्ये केले आहे. त्या सर्वांचा उल्लेख (प्रारंभीच) करता येणे शक्य नाही.

१४) तथापि सगळ्या ग्रंथाचे दशकवार विभाग केले असून प्रत्येक दशकात जो विषय मांडला आहे त्याचे नाव त्याला दिले आहे.

[दासबोधातील प्रकरणांना ‘समास’ असे म्हणतात. दहा समासांच्या गटाला दशक म्हणतात.]

१५) या ग्रंथाला उपनिषदे, वेदान्त, श्रुती यासारख्या धर्मग्रंथांचा आधार घेतला असून मुख्य आधार आत्मज्ञानाच्या स्वानुभवाचा आहे.

१६) या ग्रंथाला अनेक आधार असल्याने तो खोटा असल्याचे म्हणता येणार नाही. तथापि त्याला खोटा म्हणणारे लोक निघतात असे अनुभवाला येते.

१७) मत्सरामुळे हे लोक या ग्रंथाला खोटा किंवा चुकीचा म्हणतील पण त्यामुळे सर्व आधारभूत ग्रंथांना आणि वेदासारख्या ईश्वरवचनांना खोटे म्हटल्याप्रमाणे होईल. (प्रत्यक्ष ईश्वरापासून प्राप्त झालेले ज्ञान म्हणजेच वेद. हे ज्ञान आठवून ऋषींनी जे ग्रंथ लिहिले त्यांना ‘श्रुती’ म्हणतात.) १८ ते २० या ओव्यांमध्ये संदर्भसाठी घेतलेल्या आणखीही आधारग्रंथांची यादीच श्रीसमर्थ देत आहेत.

शिवगीता, रामगीता, गुरुगीता, गर्भगीता, उत्तरगीता, अवधूतगीता, वेद, आणि वेदान्त, भगवद्गीता, ब्रह्मगीता, हंसगीता, पांडवगीता, गणेशगीता, यमगीता, उपनिषदे आणि भागवत या ग्रंथांचा आधार घेतला आहे. हे सर्व ग्रंथ निश्चयपूर्वक भगवंताची सत्यवचने आहेत. [श्रीसमर्थांनी मूळ संस्कृतातील हे सारे ग्रंथ त्यांच्या तपश्चर्याकाळामध्ये अभ्यासिले होते. त्यातील ज्ञानाचा आधार घेऊन मराठीमध्ये दासबोधाचे लेखन केल्यामुळे वाचकांची केवढी तरी सोय झाली आहे. ज्या अभ्यासार्थींना या आधारग्रंथांची अधिक माहिती हवी असेल त्यांनी डॉ. शं. ना. पेंडसे यांच्या ‘राजगुरु समर्थ रामदास’ या ग्रंथातील प्रकरण १ ले पहावे.]

२१) या ग्रंथातील विवेचन म्हणजे भगवद्वाक्येच आहेत त्यावर अविश्वास करील असा कोणी पापी मनुष्य असू शकेल का?

२२) ग्रंथाचे पूर्णपणे वाचन न करताच त्याला जो दोष देतो तो दुष्ट बुद्धीचा असतो. त्या माणसाचा दुराभिमान व मत्सरीवृत्ती त्यातून प्रगट होते.

२३) दुराभिमानामुळे मत्सर उत्पन्न होतो. मत्सरातून तिरस्काराची भावना व तिच्यातूनच क्रोध उत्पन्न होतो.

२४) अशाप्रकारे ज्याचे अंतःकरणच नासलेले आहे तो अहंकाराने व क्रोधामुळे संतापतो, हे प्रत्यक्ष दिसते.

२५) कामक्रोधाने जो लिडबिडला आहे त्याला चांगला माणूस म्हणताच येत नाही. अमृत सेवन केल्यास वास्तविक अमर होता येते पण राहू हा दैत्य अमृतपान करूनही मरण पावला. (दासबोधासारख्या अमृत वचने असलेल्या ग्रंथाचे वाचन करताना मत्सरीवृत्ती ठेवल्यास ग्रंथापासून कोणताच लाभ होणार नाही हे सांगण्यासाठी येथे राहूच्या पौराणिक कथेचा दृष्टान्त दिला आहे. भागवतामध्ये अष्टम स्कंधात ही कथा आहे : समुद्रमंथन प्रसंगी श्रीविष्णूनी मोहिनीचे रूप घेऊन देवांना अमृत वाढले त्यावेळी राहू हा राक्षस लबाडीने देवांच्या पंक्तीत जाऊन बसला. त्याला अमृत वाढले देखील गेले! पण चंद्र सूर्य यांनी श्रीविष्णूच्या ध्यानी ही गोष्ट इषाऱ्याने आणून दिली तेव्हा राहूने तोंडात घेतलेले अमृत त्याच्या पोटात जाण्यापूर्वीच त्याचा शिरच्छेद श्रीविष्णूच्या सुदर्शन चक्रामुळे झाला. त्यामुळे राहूला मृत्यू आला. अशी ही कथा आहे.)

२६) हा विषय एवढाच पुरे. प्रत्येकाने ग्रंथातील घेता येईल तेवढे घ्यावे. अहंभाव बाजूला ठेवून ते घेण्याचा प्रयत्न करणे हे सर्वात उत्तम होय.

२७, २८) प्रारंभी श्रोत्यांनी विचारले होते की या ग्रंथात काय सांगितले आहे ते येथपर्यंत संक्षेपाने सांगितले आहे. आता दासबोधाच्या श्रवणाचे फल सांगतो. यामुळे माणसाच्या क्रियेमध्ये किंवा आचारामध्ये बदल घडतो. (दासबोध वाचनाच्या अनेक फलांचा उल्लेख आहे पण ‘वर्तनबदल’ किंवा ‘क्रियापालट’ या बदलास श्रीसमर्थानी प्राधान्य दिले आहे. “अनुभव-प्राप्तीमुळे माणसाच्या वर्तनामध्ये इष्ट दिशेने घडून येणाऱ्या वर्तनबदलास ‘शिकणे’ असे म्हणतात. त्या दृष्टीने पाहिल्यास दासबोध हा एक शैक्षणिक ग्रंथ सुद्धा आहे. त्याच्यामुळे माणसाच्या विचारामध्ये प्रथम बदल घडतो नंतर तो प्रत्यक्ष वर्तनात येतो.)

माणसाच्या मनातील संदेहाचे मूळच नष्ट होते. (संदेह अनेक प्रकारचे असतात. शेंदूर फासलेले देव खरे आहेत का? येथपासून या सृष्टीच्या संचालनामध्ये ‘ईश्वर’ नावाची काही शक्ती असेल का? येथपर्यंत अनेक संदेह मनात असतात. दासबोधामुळे ते नष्ट होतात.)

२९) सायुज्यमुक्तीचे रहस्य आकलनात येते आणि ती प्राप्त करण्याचा सुलभ मार्ग सापडतो. त्रासदायक किंवा कठीण साधनांची गरज लागत नाही. (सायुज्यमुक्ती म्हणजे जन्म मरणाच्या फेच्यातून कायमची सुटका होय. मानवाचे सर्वश्रेष्ठ ध्येय हेच मानले आहे.)

३०) आत्मस्थितीचे अज्ञान, जीवनातील दुःख आणि भ्रामक समजुती नाहीशा होतात व

ज्ञानाची प्राप्ती तत्काळ होते ही या ग्रंथाची फलप्राप्ती आहे. (मानवाच्या ज्या भ्रामक समजुती असतात त्यांची अधिक चर्चा दासबोधात द. १०-६ मध्ये आहे.)

३१) योग्यांचे परमभाग्य असे जे वैराग्य ते या ग्रंथामुळे प्राप्त होते. व्यवहारामध्ये चातुर्यनि आणि विवेकाने कसे वागावे ते कळते. (ज्यांचा अहंकार नष्ट झाला नाही अशा योग्यांची उदाहरणे पुराणात अनेक आहेत. वैराग्य असल्याविना योगसाधना व्यर्थ होय. जगात वागताना साधक-बाधक विचार करणे आणि परमार्थमध्ये सार-असार याबद्दल विचार करणे म्हणजेच विवेक. तो अंगी बाणावा यासाठी दासबोधाचे नित्य वाचन करावे.)

३२) भ्रमिष्ट, अवगुणी आणि अवलक्षणी माणसे या ग्रंथाच्या वाचनाने सुलक्षणी होतात. दुसऱ्याच्या मनातील दुष्ट हेतू समजप्याची धूर्तता; घटनांचे पृथःकरण करून सुयोग्य तर्क करण्याचे ज्ञान आणि कोणत्या समयी कसे वागावे हे सारे या ग्रंथामुळे समजते.

३३) आळशी माणसे उद्योगी व पापी माणसे पश्चातापाने पुण्यशील होतात. भक्तिमार्गाची निंदा करणारे प्रेमादराने भक्ती करू लागतात.

३४) बद्धांचे मुमुक्षु होतात व मूर्ख माणसे अतिदक्ष होतात. जे भक्तिहीन असतील त्यांना भक्तिमागणी मोक्ष प्राप्ती होते. (द. ५ मधील ७ व ८ हे दोन समास बद्ध आणि मुमुक्षु या संज्ञा समजून घेण्यासाठी जरूर वाचावेत. द्रव्य, दारा आणि प्रपंच यांचा सदैव विचार करणारे म्हणजेच देहबुद्धीची बंडी पडलेले 'बद्ध' असतात. ज्यांना संसाराबद्दल विरक्ती उत्पन्न होते आणि ईश्वरप्राप्तीची इच्छा होते ते मुमुक्षु होत.)

३५) माणसांचे अनेक दोष नाहिसे होतात. पापी माणसे पवित्र होतात. याच्या श्रवणाने चांगली गति प्राप्त होते.

३६) देहबुद्धीमुळे निर्माण होणारे अनेक प्रकारचे धोके, नाना प्रकारच्या संशयामुळे होणारे भ्रम, आणि संसारातील हरतऱ्येचे उद्देग याच्या श्रवणाने नष्ट होतात.

३७) अशी या ग्रंथाची फलश्रुती आहे. याच्या श्रवणामुळे अवनति थांबते आणि (वाच्याप्रमाणे चंचल असलेल्या) मनास विश्रांती मिळून समाधान लाभते.

३८) अशी दासबोधाची फलश्रुती आहे खरी पण ज्याची जशी मनोवृत्ती असेल तसेच फल त्याला मिळेल. मत्सरग्रस्त मन किंवा दूषीत दृष्टी ठेवून श्रवण करील त्याला त्याच धर्तीचे फल मिळेल; हे सांगणे नकोच. (याच समासामध्ये २३ ते २६ या ओव्यांमध्ये याबद्दल विवेचन झाले आहे.)

◆ ◆ ◆

स्वाध्याय २ रा

(द. १२-१ : विमळलक्षण)

१) 'आधी प्रपंच विवेकाने सुव्यवस्थित करावा आणि त्याच विवेकाला परमार्थकडे वळवावे.

विचारवंत लोकांनी यामध्ये आळस करू नये. ('आधी आणि मग' असे शब्द या ओवीत आले आहेत त्याचा शब्दशः अर्थ येथे घ्यावयाचा नाही हे पुढील ओव्यांवरून कळून येईल. प्रपंचाला परमार्थाइतकेच महत्त्व दिले पाहिजे असा भावार्थ आहे.)

२) प्रपंचाकडे दुर्लक्ष करून परमार्थ करू म्हणाल तर तुम्ही दुःखी व्हाल. प्रपंच व परमार्थ एकाच वेळी हातात हात घालून चालवाल तरच तुम्हाला विवेकी म्हणता येईल.

३) प्रपंच सोडून परमार्थ कराल तर तुम्हाला खाण्याला अन्नसुद्धा मिळणार नाही. अशा करंट्याला त्याविना परमार्थ तरी कसा करता येईल? (असा रोखठोक प्रश्न श्रीसमर्थ विचारतात.)

४) परमार्थाचा विचारच न करता केवळ प्रपंच हयातभर केला तर जीवाला यमयातना भोगाव्या लागतात आणि त्यामुळे अत्यंत हाल होतात. (आत्मप्राप्ती हे ध्येय विसरून केवळ वासनातृप्ती करणाऱ्याच्या नशीबी यातना असतात. कारण वासनांची तृप्ती भोगाने कधीच होत नाही. अतृप्त वासना हेच जन्माचे मूळ आहे; आणि जन्म तर दुःखाचा अंकुर आहे.)

५) एखादा नोकर कामावर न जाता घरीच मौज करीत आरामात राहिला तर नंतर मालक त्याला चोप देतो आणि लोकांना तो तमाशा पहावयास मिळतो.

६) यामुळे त्याचे महत्त्व जाऊन दुर्जनसुद्धा फजीती करतात. त्यामुळे जीवाला उदंड यातना होतात.

७) ईश्वराचे भजन न केल्यास असेच होईल म्हणून त्याचे भजन चिंतन करावे आणि परमार्थाची प्रचिती घ्यावी. ('परमार्थ संसारी तारक' हा अनुभवण्याचा विषय आहे. द. ९-१० पहावा.)

८) संसार करीत असतानासुद्धा जो मनाने अलिप्त असतो तोच खरा कर्मयोगी आहे. (त्याचा संयुक्त असा येथे उल्लेख केला आहे.) कोणता विचार किंवा कृती उचित आहे किंवा अनुचित आहे याचा विचार तो पाहातो.

९) प्रपंचात जो सावध असतो तो परमार्थमध्येही सावध असतो. तो कोठेही घसरत नाही. (प्रपंचात यशप्राप्तीसाठी जे गुण आवश्यक असतात त्यांचा आधार परमार्थप्राप्तीसाठी सुद्धा असतो. अव्यवस्थित प्रापंचिकाला परमार्थही करता येणार नाही. परमार्थाला आवश्यक असलेले गुण प्राप्त करण्यासाठी प्रपंच हीच शाळा आहे. प्रपंचात ज्याला नेमकपणे वागता येत नाही, त्याला परमार्थ साधू शकत नाही.)

१०) म्हणून प्रपंच व परमार्थ या दोहोंमध्ये सावधानता हवी. त्या अभावी नाना प्रकारची दुःखे जीवाला भोगावी लागतात.

११) झाडाच्या पानावरील आळी हा यःकशिचत जीव असतो पण ती सुद्धा शरीराची हालचाल करताना पुढे आधार आहे किंवा नाही याची खात्री करून घेऊनच शरीर पुढे ढकलते. अशाप्रकारे सान्या क्षुद्र जीवसृष्टीतसुद्धा विवेकाचे दर्शन होते आणि श्रेष्ठ म्हणविणारा माणूस मात्र भ्रमिष्टाप्रमाणे अविचाराने वागतो त्याला काय म्हणावे हेच कळत नाही. (या ओवीत 'पुरुष होऊन भ्रमले ।' येथे पुरुष हा शब्द वापरला आहे. प्रपंचामध्ये पतिपली दोघांचा सहभाग असतो पण पुरुषावर जास्त भार आहे. संसाराचे यशापयशाला तोच प्रामुख्याने जबाबदार असतो या अर्थाही तो शब्द आहे.)

१२) यासाठी दूरदृष्टी ठेवून माणसाने विचार करावा. निरनिराळे जे विचारांचे मार्ग परिस्थितीतून निघतात त्यांतून निवड करावी. (चाळणीतून धान्य स्वच्छ करतात तशाप्रकारे विचारांची चाळणा करावी.) पुढे काय होण्याचा संभव आहे त्याचा सुयोग्य तर्क करावा.

१३) जो सावध असतो तो सुखी तर गाफील राहातो तो दुःखी असतो हा प्रपंचातील नित्याचा अनुभव आहे.

१४) म्हणून जो अखंड सावधानता (प्रपंचात व परमार्थातही) बाळगतो तो धन्य होय. असा मनुष्यच कुटुंबात किंवा समाजामध्ये व स्वतःच्या अंतर्यामीही समाधान राखू शकतो.

१५) भावी काळामधील परिस्थितीबद्दल जर वैचारिक चाळणा करून वागले नाही तर अचानकपणे संकटे उद्भवतात. अकल्पित संकट एकदा कोसळल्यावर पूर्वचिंतन नसल्यामुळे त्यातून सावरून बाहेर पडणे मुळिल होते.

१६) जे लोक दूरदृष्टीने विचार करतात त्यांच्या विचारसरणीपासून बोध घ्यावा. अशा लोकांचे अनुकरण केल्याने दुसरे लोकही शहाणे होतात.

१७) पण समाजामध्ये खरे शहाणे कोण आहेत हे ओळखता आले पाहिजे. (जो अवगुणी असतो तो सुद्धा काही वेळा यशस्वी झालेला दिसतो पण तो खरा शहाणा नव्हे हे कळले पाहिजे) जे खरे गुणवंत असतील त्यांचे गुण आपणही आत्मसात करावे. लोकांमध्ये जे अवगुण असतात ते सोडून घावे.

१८) (१७ व्या ओवीतील पहिल्या चरणार्धाचा अधिक खुलासा येथे आहे.) आपल्याला लोकांची अंतरपरीक्षा करता आली पाहिजे पण असे करीत असताना त्यांना दुखावू मात्र नये. कोणत्या माणसाची कुवत काय आहे याचा मात्र अचूक तर्क करावा.

१९) बाह्यदर्शनावरून असा मनुष्य साधासुधाच दिसतो पण आतून मात्र त्याचा विवेक नीटनेटका असतो त्यामुळे (एखाद्या सत्कार्यासाठी) उपयोगी आणि निरूपयोगी अशा उभयतांना तो बरोबर ओळखतो. (अशी जाण असणे हे चातुर्याचे लक्षणच आहे.)

२०) एखादा मनुष्य उपयुक्त आहे किंवा एखादा कुचकामी आहे हे ठावूक असूनसुद्धा ती सारी माणसे (विमळलक्षणी) माणसास पाहिजे असतात. ज्याला जेवढे महत्त्व घावयाचे तेवढेच देण्याचे (त्याच्याकडून एखादे सत्रकार्य करून घेण्याचे) शहाणपण त्याच्या अंगी असते. हीच त्याची अपूर्वाईची गोष्ट असते.

(संघटनेची अनेक सूत्रे दासबोधात आहेत. लोकसंग्रही महंताने या सूत्रांचा अभ्यास करावयास हवा. एखादा मनुष्य टाकावू असा शिक्का मारून त्याला दूर सारून कार्य करू नये हे सूत्र सध्याच्या लोकशाही जमान्यामध्ये विशेषच महत्त्वाचे आहे. कारण दरडोई एक मत ही लोकशाही पद्धती आता सर्वत्र आहे.

फक्त २० ओव्यांचा छोटासा हा समास असला तरी त्यात प्रपंच विज्ञान, प्रपंच परमार्थ सामंजस्य, आणि विवेकवाद अत्यंत स्पष्ट शब्दात दिग्दर्शित केला आहे. सर्वसावधानता आणि दीर्घसूचना ही विवेकापोटी जन्म घेतात त्यांचे मोठेच मार्मिक विवेचन येथे आले आहे. ते करीत असता श्रीसमर्थानी वापरलेली भाषा अगदी सुबोध आहे. लोकांना ती समजावी म्हणून त्याकाळी रुढ झालेल्या परभाषेतील

शब्दांचा उपयोगही येथे आढळून येतो. खबर्दार, बेखबर, साहेब यासारखे परभाषेतील शब्द या समासात आहेत.)

स्वाध्याय ३ रा

(द. १२-२ : प्रत्ययनिरूपण)

१) जगवासी संसारी स्त्री/पुरुष आणि निःस्पृह महंतहो, मी जे काही सांगत आहे त्याकडे एकाग्रचित्ताने लक्ष द्या, आणि त्याचा नेमका अर्थ समजून घ्या. (एका संसारासी आले हो। स्त्रीपुरुष निःस्पृहहो ॥ याचा संसारात पडलेल्या निःस्पृह स्त्री/पुरुषहो असाही अर्थ काही दासबोधात आला आहे. पण प्रापंचिक लोकांना निःस्पृह हा शब्द विशेषण म्हणून लावता येईल का? शिवाय श्रोत्यांमध्ये जे समर्थशिष्य किंवा महंत असत त्यांनाही उद्देशून ओवी असल्याने त्यांचे निःस्पृहहो हे संबोधन होऊ शकते. संसार याचा अर्थ जग असाही घेता येतो. त्या दृष्टीने पहिल्या ओवीच्या अर्थाबद्दल दोन्ही पद्धतीने विचार करता येईल. त्यात फारसे चुकणार नाही.)

२) आपली वासना काहीतरी चिंतन करीत असते, आपली कल्पना काहीतरी मनोराज्ये करीत असते आणि त्यामुळे मनात हरतहेचे तरंग उमटत असतात.

३) खाण्यासाठी पिण्यासाठी काहीतरी चांगले मिळावे, चांगले वस्त्र (कपडे) मिळावे आणि सगळे काही मनासारखे असावे असे आपणास (निःसंशय) वाटत असते (आणि वाटत राहाणार!)

४) पण आपल्या मनोगताप्रमाणे काहीच होत नाही (हे चिरसत्य आहे, सर्वसुखी कुणीच असत नाही) उलट काही वेळा बरे करीत असताना अकलिप्तपणे भलतेच घडून येते.

५) (त्यामुळे) एक सुखी तर दुसरा दुःखी असतो हे जीवनात प्रत्ययाला येते (समासाचे नावच प्रत्ययनिरूपण आहे). जे दुःखी असतात ते आपल्या (दुःखाचे कारणाचा बरोबर शोध न घेता) प्रारब्धाला दोष देतात. (घडणाऱ्या लहान थोर प्रत्येक घटनेला प्रारब्धाचेच कारण असते काय? गाडीला वेळेवर गेले नाही गाडी चुकली, अभ्यास मन लावून केला नाही परीक्षेत अपयश आले यासारख्या घटना प्रारब्धाच्या कारणाने घडतात काय? श्रीसमर्थाच्या काळी प्रारब्धवाद फारच माजला होता. देशाला पारतंत्र्य आले त्याला कारण आपल्या प्रारब्धातच ते होते इतके म्हणण्यापर्यंत लोकांची मजल होती. श्रीसमर्थाना ह्वा प्रारब्धवाद पुसून टाकून यलवादाची शिकवण येथे द्यावयाची आहे.)

६) आपणास अचूक यल करता येत नाहीत म्हणून केलेल्या कामात यश येत नाही. आपले दोष (किंवा चुकीचा मार्ग) आपणास दिसत नाहीत. (हे खरे कारण आहे.)

(एका दृष्टान्ताने 'अचूक यल' या शब्दांचे विवरण करता येईल. समजा परगावी गाडीने जावयाचे आहे तर स्टेशनवर जाण्यासाठी योग्य वेळी निघाले पाहिजे, योग्य वाहनाने गेले पाहिजे, योग्य दिशेने गेले पाहिजे, तेथपर्यंत जाईपर्यंत थांबता कामा नये या साध्या गोष्टीच आहेत. त्याप्रमाणे कार्य यशस्वी

करण्यासाठी, योग्य दिशेने, योग्य वेळी, योग्य साधनाने, पुरेसा यत्न केला पाहिजे.

“निर्वाण दीपे खलु तैलदानम् । चौरे गते वा किम सावधानम् ।

वयोगते वा खलु मल्ल विद्याम् । पयोगते वा खलु सेतुबंधः ॥”

असे सुभाषित आहे. वर जे काही मुद्दे दिले आहेत त्याबद्दल अभ्यासार्थीनी स्वतःच विचार करावा; तसेच ज्यांनी खडतर प्रसंगातूनही ध्येयसिद्धी प्राप्त केली त्यांची चरित्रे पहावी. शिवाजी महाराजांचे चरित्र तर त्यांच्या अचूक यत्नाचा सुंदर वस्तुपाठच आहे. थोर संशोधक, उद्योगपति, आणि जीवनाच्या अनेक क्षेत्रात ज्यांनी कामगिरी करून यशाचे शिखर गाठले त्यांनी प्रारब्धवाद कवटाळला नव्हता.

७) ज्याला आपले गुणदोष स्वतःलाच कळत नाहीत त्याला दुसरा कसा आहे याची समज साहजिकच असू शकत नाही. माणसांना योग्य मार्ग कळत नाही आणि मग (अपयशाने) दुःखी कष्टी होतात.

८) लोकांचे मनोगत न समजल्यामुळे त्यांना पसंत पडेल असे वागता येत नाही. अशी माणसे मूर्खपणाने इतरांशी भांडू लागतात.

९) ही भांडणे वाढतच राहतात आणि त्यामुळे परस्परांना क्लेशच होतात. त्यामुळे एखादे कार्य करण्याप्रीत्यर्थ जे प्रयत्न व्हावयास हवेत तेच बंद पडतात आणि शेवटी श्रम व्यर्थ जातात.

१०) हा प्रकार काही योग्य नव्हे. आपल्या कार्याच्या संबंधित (अगर प्रपंचातील) लोकांच्या अंतरंगाची तपासणी करावी. कोणाचे वर्तन कसे आहे याची जाण आपणास असली पाहिजे.

११) दुसऱ्याच्या बोलण्यावरून त्याच्या अंतरंगातील विचारांची परीक्षा दक्ष किंवा सावध माणसाला करता येते. नतद्रष्ट (किंवा कोत्यादृष्टीच्या) लोकांना मनोगत काय कळणार?

१२) लोकांना नावे ठेवावयाची आणि आपली आपणच तरफदारी करावयाची हा बहुतेकांचा स्वभावच असतो. (अहंभाव हाच ज्यांचा स्थायीभाव आहे त्यांच्या संबंधातील श्रीसमर्थाचे हे अचूक निरीक्षण आहे.)

१३) लोकांनी आपणास भले म्हणावे अशी ज्या सज्जनाची इच्छा असेल त्याला लोकांसाठी झिजावे लागते. अशी झीज जो सोसत नाही त्याची फजिती होते म्हणजेच त्याचा बोजवारा उडतो.

१४) आपणास ज्या लोकांचे रुचत नाही तेथे आपण राहूच नये पण भिडेखातर काही लोकांना ती जागा सोडून जाववत नाही. त्यामुळे इतरांचे मन मोडेल अशी धास्ती त्यांना वाटते.

१५) जो खरे बोलतो व त्याप्रमाणे वागतो त्याला सारे लहान थोर मान देतात. योग्य अथवा अयोग्य याचा निवाडा मग आपोआपच लागतो.

१६) आपली वास्तविक योग्यता लोकांना जोवर समजली नाही तोवर शहाण्या माणसाने विवेकपूर्वक क्षमाशील राहावे. असे केले नाही तर मग शहाणा मनुष्य आणि अन्य जन यात फरक तो काय राहिला?

१७) जोपर्यंत चंदन झिजत नाही तोवर त्याचा सुगंध कळत नाही. चंदन आणि इतर झाडांचे लाकूड हे सारखेच वाटते.

१८) त्याप्रमाणे जोपर्यंत माणसाचे उत्तम गुण प्रगट झालेले नसतात तोपर्यंत लोकांना त्याची योग्यता कळत नाही. एकदा ते गुण प्रगट झाले म्हणजे लोकांचे त्याच्याबद्दलचे मत चांगले बनते. (पूर्वीचे त्याच्याबद्दलचे दुषित ग्रह निवळतात.)

१९) लोकांचे अंतरंग निवळून आपल्याबद्दल चांगले जनमत तयार झाले की लोक आपणावर संतुष्ट होतात असे ओळखावे.

२०) अशाप्रकारे जनताजनार्दन ज्याच्यावर संतुष्ट असेल त्याला काहीही कमी पडत नाही. पण जनतास्खी पीया जनार्दनाला खूूष ठेवणे सोपे नाही. (भिन्न भिन्न प्रवृत्तीच्या सर्व लोकांना वश करणे हे सामान्य काम नव्हे हे एक मार्मिक निरीक्षण आहे.)

२१) पेरावे ते उगवते त्याप्रमाणे जसे कर्म करावे तशी फळे मिळतात. उसने काही घेतले तर फेडावे लागते. कोणाचे गुपित फोडले तर त्याचे मन दुखावते (व त्याचे परिणाम आपणास भोगावे लागतात.)

२२) आपण इतरांशी चांगले वर्तन केले तर आपले सुखही वाढते. (कारण त्यामुळे इतरही आपणाशी सुखद व्यवहार करू लागतात.) आपल्या उत्तराप्रमाणे प्रत्युत्तर येते. (अहो कांहो, अरे कारे। जनी ऐंकजें तें किं रे। कळत असतांच कां रे। निकामीपण ॥ १४-६-१७)

२३) हे सर्व वागणे आपल्या हाती आहे याबद्दल लोकांना दोषी धरता येणार नाही म्हणून (सद्वर्तन करण्यासाठी) आपणच आपल्या मनाला एकसारखे शिकवीत असावे. (How to win friends या जगन्मान्य पुस्तकात हेच लिहिले गेले आहे. त्याच्या अगोदर दोन शतके श्रीसमर्थांनी हाच उपदेश केला पण प्रादेशिक भाषेमुळे तो विश्वजनापर्यंत जाऊ शकला नाही.)

२४) काही वेळा खळ-दुर्जनांशीच आपली भेट होते. त्यावेळी क्षमावृत्तीचा तोल सांभाळणे आपणास अशक्य होते. अशावेळी साधना ज्याला करावयाची आहे त्याने मौन पाळून तेथून दूर निघून जावे.

२५) लोक वरवरच्या खुणांवरून दुसऱ्याची पारख करतात पण परांतराची नेमकी अवस्था काय आहे याची परीक्षा मात्र करू शकत नाहीत त्यामुळे भाग्यहीन ठरतात हे निःसंशय होय. (वर्तणुकीवरून माणसांची अंतरस्थिती काहीशी समजता येते असे मानसशास्त्र सांगते. माणसाच्या हस्ताक्षरावरून किंवा त्याच्या स्वाक्षरी करण्याच्या पद्धतीवरूनही व्यक्तीचा अंदाज कसा करावा याबद्दल आधुनिक काळात संशोधन सुरु आहेत म्हणे! तथापि माणसाचे अंतरंग हे पूर्णपणे आकलन करणे हे निःसंशय चातुर्याचिच काम आहे.)

२६) आपणास एक दिवस जायचे आहे याचे स्मरण म्हणून सर्वांशी चांगले संबंध ठेवावे. पण या विवेकाचे अनुसंधान नित्य राखणे कठीण असते. (मायादेवीच्या साम्राज्याखालील या जगात स्वतःच्या मरणाची सुद्धा माणसाला विस्मृती होते. त्यामुळे अंतकाळपर्यंत कठोर व्यवहार तो करीत रहातो. शेवटी भ्रमनिरास होतो पण त्यावेळी फार उशीर झालेला असतो.

‘येथील येथें अवघेचि राहातें। ऐसें प्रत्ययास येतें।

कोण काये घेऊन जाते। सांगाना का ॥ १२-८-२८

साधकांना उद्देशून २४ ते २६ या ओव्या विशेषत्वाने दिसतात. समासाच्या प्रारंभी “निस्पृह हो”

ही हाक त्यांना दिलेली आहेच.)

२७) लहान, थोर, आपल्या वयाच्या, आपल्या आणि परक्या अशा सर्व लोकांशी चढती वाढती मैत्री ठेवावी हे चांगले.

२८) आपण दुसऱ्याचे बरे केले तर दुसरेही आपले चांगले होईल असे वागतात हा अनुभव (प्रत्यय) येतो. यापेक्षा आणखी जास्त काय सांगू?

२९) भगवंताची कथा असो की निरूपण; किंवा चांगल्या कामासाठी राजकारण असो ते प्रसंग ओळखूनच करावे (अन्यथा ते अनिष्ट किंवा निष्फळ ठरण्याची शक्यता असते. जाणपण निरूपण द. ९-४ यामध्ये जाणतेपणाची महति विस्ताराने सांगितली आहे “नेणतां काही राजकारण | अपमान करून घेती प्राण ||” ९-४-३५)

अजाणतेपणे राजकारण करताना ते उघडकीस आले तर शत्रू आपला अपमान करून प्राणही घेतो. (द. ११-५-४ ही ओवी २९ व्या ओवीला समानार्थी आहे.)

३०) एखाद्याने खूप विद्या संपादन केली खरी पण जर तिचा उपयोग योग्य वेळी योग्य प्रकारे करता आला नाही तर तिचा उपयोग काय? जी विद्या उपयोगी पडत नाही ती वाया जाते अशा विद्येला कोण विचारतो? कोणत्या प्रसंगी काय बोलावे व काय बोलू नये याचीही जाण पाहिजे. भोजनाची पंगत बसली असता ‘जनी भोजनीं नाम वाचे वदावे’ या सारखा श्लोक म्हणावा पण त्याऐवजी ‘मना पाहता सत्य हे मृत्यूभूमी’ हा श्लोक म्हटला तर भोजनाचा आनंदच नष्ट होईल. प्रसंग कोणता आहे याची जाण नसणारे कितीतरी विद्वान आढळतात. शोकसभेमध्ये काय बोलावे आणि मृतव्यक्तीबद्दल काय बोलू नये हे सुद्धा काही लोकांना कळत नाही. त्यांनी मिळविलेल्या पदव्यांचा मग काय उपयोग?

एखाद्या रुग्णाच्या समाचारासाठी गेल्यानंतर त्याला धीर देणारे चार शब्द बोलले पाहिजेत. जरी तो आजार बरा होणार नसल्याचे आपणास कळले असले तरीही त्याला सत्य परिस्थिती सांगणे योग्य नाही पण याचेही भान काही तथाकथित विद्यावंताना नसल्याचे कित्येकदा आढळते.

शिकलेल्या विद्येचा प्रसंगामध्ये सुयोग्य वापर करून स्वतःचा जीव वाचविल्याची उदाहरणेसुद्धा घडतात (Knowledge becomes power when it is used) या वचनाची तेव्हा आठवण येते. एका व्यक्तीला नागाचा दंश झाला होता. त्या नागाला त्याने ठार केले व हॉस्पिटलमध्ये त्या मृत नागालासुद्धा आपल्याबरोबर घेण्यास सांगितले. ती व्यक्ती थोड्या वेळात बेशुद्ध झाली पण दंश केलेल्या नागाची नेमकी जात कळल्यामुळे योग्य ते उपचार करून त्या व्यक्तीचे प्राण वाचविणे डॉक्टरांना शक्य झाले.

◆ ◆ ◆

स्वाध्याय ४ था

(द.२-२ : उत्तमलक्षण)

१) प्रारंभीच श्रोत्यांना सावधानपूर्वक श्रवण करण्यास श्रीसमर्थ सांगत आहेत. “श्रोत्यांनो, आता मी उत्तम गुण कोणते ते सांगत आहे ते अवधान देऊन ऐका. त्यांच्या श्रवणामुळे (प्रपंच व परमार्थ यात दोहोंबद्दल) जाण उत्पन्न होईल.”

२) जेथे जावयाचे असेल तेथील वाटेची माहिती विचारल्याशिवाय जाऊ नये. एखादे फळ कसले आहे हे माहिती नसता खाऊ नये. (रस्त्यात वा अन्यत्र) पडलेली एखादी वस्तू चटकन उचलून घेऊ नये.

(या ओवीचा सरळ अर्थ असा असला तरी फार मोठा आशय विचारान्ती ध्यानात येतो. परमार्थाची वाट संत झानेश्वरांनी भाष्यकारांना विचारली त्याप्रमाणे संताचे मार्गदर्शन घ्यावे. साधनेचे फळ ओळखावे पण सिद्धी प्राप्त झाली तरी ती ओळखली पाहिजे पण ती उपयोगात आणू नये.)

एखादी सापडलेली वस्तू पटकन उचलल्यामुळे घात होण्याचा संभव असतो आणि कदाचित चोरीचा आळ येण्याचा संभवही असतो.)

३) फार वादविवाद करू नये. पोटामध्ये कपटीभाव असू नये. विवाहापूर्वी मुलीच्या कुलशीलाची माहिती घेतल्याशिवाय लग्न करू नये. (माणसाने वादंग माजवू नये याबाबतीत ‘तुटे वाद संवाद तो हीतकारी।’ हे मनाचे श्लोक सर्वांनी वाचावे. ‘तुटे वाद संवाद त्याते म्हणावे।’ सुखसंवाद अवश्य करावा. कपटकर्माची फळे चांगली नसतात मात्र दुसऱ्याच्या मनातील कपट ओळखले पाहिजे. कुलशीलाची चौकशी वधू आणि वर उभयपक्षांनी करावी नाहीतर ‘काझी’ प्रकरण उद्दवेल. “तो मी नव्हेच” या नाटकाचा सारांश हाच नाही का?)

४) पूर्व विचार केल्याशिवाय बोलू नये. एखादी गोष्ट करण्यापूर्वी सांगोपांग विचार केल्याशिवाय करू नये. कृति करण्यापूर्वी तिची मर्यादा ओळखावी. स्थळकाळाचे बंधन, नीतिन्यायाच्या मर्यादा ध्यानात घ्याव्या. (विचार न करिता जें जें केंलें। तें तें वाउगे वेर्थ गेलें। म्हणोनि विचारीं प्रवर्तलें। पाहिजे आधीं।। १०-१-२७ या ओवीचे स्मरण येथे येते. ‘पाहोन समजोन कार्य करणे। तेणे कदापि न ये उणे। कार्यकर्त्याच्या गुणे। कार्यभाग होतो।।)

५) ज्याच्यावर रुसावयाचे असेल त्याच्या मनामध्ये आपल्याबद्दल प्रीतीचा जिव्हाळा असला पाहिजे. तोच मुळात नसेल तर ते रुसणे, फुगणे किंवा अबोला धरणे व्यर्थ होते. चोराला ओळख विचारू नये. (प्रवासात अगर अन्य व्यवहारात) एकाएकी दुसऱ्यावर विश्वास टाकणे धोक्याचे ठरते. एखादी लबाड व्यक्ती नाहक सलगी करून आपल्या नात्यागोत्याचे पत्ते टिपून घेत असेल तर मनात संशय आला पाहिजे. दक्ष मनुष्याला अंतरपरीक्षा थोडी तरी करता येते. चोर बहुधा खोट्या ओळखी देतो आणि आपली मात्र खरी बित्तं बातमी त्याआधारे काढतो. उपरा मनुष्य व चोर ओळखता आला पाहिजे. रात्री अपरात्री एकाएकी प्रवासाला निघू नये. (असे निघणे पूर्वी जसे अवघड होते तसे ते आतासुद्धा आहे. पूर्वी श्वापदकीटकांची भीती होती आता प्रवास करताना चोराचिलटांची भीती असतेच. शहरी रस्त्यांवर देखील असे गुन्हे घडतात.)

६) आर्जवी वृत्ती सोडू नये. (लीन वृत्तीने व्यवहार जसे प्रेमपूर्ण होतात तसे तोच्यात बोलण्याने होत नाहीत.) भ्रष्टाचारी मागनि पैसा मिळवू नये. सन्मार्ग सोडणे केवळाही श्रेयस्कर नसते.

७) परनिंदा आणि द्वेष करू नये. दुर्जनांची संगत टाळावी. दुसऱ्याचे द्रव्य किंवा परस्त्री सामर्थ्याच्या जोरावर हरण करू नये.

८) एखाद्या सभेमध्ये वक्त्याला आडवेतिडवे प्रश्न विचारू नयेत. लोकात दुही उत्पन्न होऊ देऊ नये. आपला विद्याव्यासंग काही झाले तरी सोडून देऊ नये. (विद्येची उजळणी न केल्यास ती विद्या व्यर्थ जाते.)

९) मर्यादा न राखता बोलणारास तोंडाळ म्हणतात. त्याच्याशी भांडण होऊ देऊ नये तसेच जो बाष्कळपणे बङ्गबङ्गतो त्याच्याशी वाद घालू नये.

(या दोहोंमुळे मनःशांती नष्ट होते. बाचाबाची हा शब्दच फार अर्थपूर्ण आहे. तोंडाळ माणसे भांडणात पितरांचासुद्धा उद्धार करतात त्यामुळे मनःस्ताप फार होतो. त्यांना मात्र स्वतःला काहीच वाटत नाही.) संतसंग मनामध्ये असावा. संत हे त्यांच्या वाडमयरूपात अमरच असतात. त्या वाडमयाचे चिंतन होत असताना संतसंगाचा आनंद लाभतो.

१०) (व्यवहारात रागाचे प्रसंग येतात पण) अतिशय क्रोध करू नये. (मानसशास्त्र सांगते की क्रोधामुळे हृदयाचे ठोके वाढतात त्यामुळे रक्तदाबही वाढतो. त्यामुळे शारीरिक आरोग्याच्या दृष्टीनेही राग अनावर होणे हे चांगले नसते.) जिवलगांना दुःख होईल असे काही करू नये. कोणी आपल्या भल्यासाठी काही शिकवणीचे शब्द सांगितले तर त्यांचा तिरस्कार करू नये. (कदाचित शिकवण आपणास अप्रस्तुत वाटली तरी त्यामागील हेतूकडे सहदयतेने पाहावे.)

११) क्षणक्षणाला रागावू नये. खोटी प्रौढी मिरवू नये. (त्यातून जो अहंकार प्रगट होतो त्यामुळे माणसे आपला तिरस्कारच करू लागतात.) पराक्रमाचे कृत्य हातून घडले असेल तरच सांगावे. (हिंमतीची कथा इतरांनाही प्रेरणा देते. श्रीसमर्थाची शिकवण अत्यंतिक निवृत्तिवादाची नसल्याचे दिसून येते. समाजामध्ये “पौरुषाची साधना” झाली पाहिजे. कोणताही अन्याय निमूटपणे सहन करणारी भेकड प्रजा त्यांना नको होती. अजिबातच राग न येणारा आणि निस्तेज समाज त्यांना अभिप्रेत नव्हता.)

१२) दिलेला शब्द पाळावा. वेळप्रसंगी स्वबळाचा उपयोग करण्यास करू नये. (बावळा शिष्य समर्थना नको आहे हे दर्शविणारी ही ओवी आहे.) आपण करून दाखविल्याशिवाय इतरांना लागेल असे बोलू नये).

१३) आळसात मशगूल राहू नये. (एखाद्याच्या पश्चात त्याच्याबद्दल कागाळी करणे याला चहाडी करणे म्हणतात.) चहाडी करण्याची कल्पनासुद्धा मनात आणू नये. (कारण ज्याच्या अपरोक्ष कागाळी केली जाते त्याला स्वतःची बाजू मांडण्याची संधीच नसते.) कोणतेही काम करण्यापूर्वी त्याचे स्वरूप नीट समजावून घ्यावे आणि मगच कामाला हात घालावा. (हाच विचार ४ थ्या ओवीत आला आहे.)

१४) शरीराला सुखवस्तू बनवू नये, अपयश आले तरी प्रयत्न सोडू नये. कष्ट करीत असताना त्रासून जाऊ नये; नेहमी प्रसन्न वृत्ती ठेवून कष्ट करावे. (ओव्या म्हणत दळणकांडण करण्याची पद्धती

हेच शिकवून जाते.)

१५) सभेत धीटपणाने बोलावे पण अर्थहीन बडबड करू नये. काही झाले तर पैज लावू नये. (भलतीच पैज भावनेच्या भरात लावली जाते आणि हरल्यावर अपमानास्पद प्रसंग येतो.)

१६) नित्य चिंता करू नये. आळसात लोक्त राहू नये. परस्त्रीकडे वाईट वासनेने पाहू नये. (पाप प्रथम मनात येते त्यावर तत्काळ नियंत्रण घालावे म्हणजे रावणासारखे दुष्कृत्य हातून होत नाही. अध्यात्मामध्ये चित्तशुद्धीवर भर दिला जातो तो याच कारणाने.)

१७) अगोदर कोणाचा उपकार घेऊ नये आणि घ्यावा लागलाच तर त्याची परतफेड करावी. लोकांना त्रास देऊन दुःखी करू नये. त्यांचा विश्वासघातही करू नये.

१८) स्वच्छतेशिवाय असू नये. मळलेले वस्त्रं नेसू नये. (श्रीसमर्थांनी यात्रेमध्ये गोसावङ्यांची गलिच्छ राहाणी पाहिली होती.) कोणी कामासाठी बाहेर निघाला असल्यास त्यास ‘कोठे जातोस’ असे विचारून हटकू नये.

१९) आपले विचार विशाल, सर्वांगिण, व्यापक असावे, पराधीन जिणे नसावे, आपले ओझे दुसऱ्यावर घालू नये.

२०) देण्याघेण्याचे मोठे व्यवहार दस्तऐवजीविण करू नये. (चांगली सभ्य मानली जाणारी माणसेसुद्धा प्रसंगी विश्वासघात करतात. तेव्हा व्यवहारामध्ये कागदपत्र साक्षीसाठी हवेतच.) वृत्तीने हलक्या असलेल्या (हीनवृत्तीच्या) माणसाकडून कर्ज घेऊ नये. (वेळप्रसंगी चारचौघात त्याचा उच्चार अशी माणसे करतात आणि आपली मानहानी होते किंवा त्या कर्जाच्या ओळखाखाली कुकर्म करण्यास आपणास भाग पाडले जाते. महाभारतात कर्णाचे उदाहरण आहे.) साक्षीचा प्रसंग आला असेल तरच राजदरबारी जावे.

२१) क्षुलक कारणासाठी (जाजू = वित्तंडवाद) हुऱ्हत घालू नये. सगळी सभा खोटी असे म्हणू नये. (सभेमध्ये अनेक बुद्धिमान, विचक्षण लोक मते मांडतात त्यांना सर्वांना खोटे म्हणणे अविचार होय.) आपल्याबद्दल जेथे आदर नसतो तेथे सहजपणे आपण (बोलतो पण त्याची टिंगल होते म्हणून) बोलू नये.

२२) (कर्तव्याकडे किंवा महत्वाच्या गोष्टीकडे) डोळेझाक करू नये. कोणी अन्याय केला तरच त्यास त्रास घावा. अंगामध्ये ताकद आहे म्हणून हलकटपणाने वागू नये.

२३) (गोड लागले तरी) जास्त अन्न खाऊ नये, फार झोप घेऊ नये (आहार व निद्रा यावर नियंत्रण घालण्याचा संयम हवा.) दुष्ट माणसाकडे जरुरीशिवाय फार दिवस राहू नये.

२४) केवळ आपला मनुष्य म्हणून त्याच्यासाठी साक्ष देऊ नये. (अगदी आपली म्हटली जाणारी माणसेसुद्धा काही वेळा चुका करतात.) आपण आपलाच मोठेपणा सांगू नये. (कथाकथन करताना किंवा) कुठे हसण्यासारखा भाग सांगताना आपले आपणच हसू नये.

२५) धूप्रपान घेऊ नये, मादक पदार्थ सेवू नयेत. चोंबङ्या मनुष्याची (किंवा उगाचच इकडचे तिकडे करणाऱ्या माणसाची) संगत धरू नये. (आता विज्ञानदृष्टीने धूप्रपान निषिद्ध ठरविण्यात आले आहे. मध्यपानाविरुद्ध स्वातंत्र्य लढ्यापासूनच प्रचार सुरु आहे पण सुयोग्य प्रतिसाद नाही! निदान संतजनांचे तरी लोकांनी ऐकावे.)

२६) नित्य कामात असावे. (मनाला कामाचे व्यवधान हवे) अपमानकारक शब्द सहन करू नयेत. (अस्मिता पाहिजे. अस्मिता हा सद्गुण आहे. अहंकार हा दुर्गुण आहे. यातील फरक समजावा. अहंभाव हा पावसाच्या पाण्यासारखा आहे, जर पाऊस मुळीच नसेल पीक करपून जाते. अतिवृष्टीमुळेही पीक जाते. फाजील अहंकाराने मनुष्य पशू होतो तर अहंभाव मुळीच नसेल तर तो दगडासारखा होतो.)

वडिलांचेसुखा आयते अन खाऊ नये. (मिंधेपणाने खाऊ नये).

२७) बोलताना तोंडातून शिवी जाऊ नये. दुसऱ्याकडे पाहून हिणविण्याच्या हेतूने हसू नये. कुलवान व्यक्तीला (कुलाभिमान असतो) त्याला हीनत्व (किंवा कमीपणा) येईल असा दोष चिकटवू नये.

२८) (लोभसवाणी) दिसणारी वस्तू चोरू नये. फार कृपण होऊ नये. (कंजूसपणा आणि काटकसर यांची सीमारेषा पुस्ट असते. ती नीट ध्यानात घ्यावी) जिंवलगांशी भांडण करू नये. (जिव्हाळ्याचे संबंध जोडण्यास अनेक वर्षे लागतात, तोडण्यास वेळ लागत नाही व ते तोडताना हृदयात खोलवर जखम होते; याचे भान ठेवले पाहिजे.)

२९) कोणाच्या सर्वस्वाचा घात होईल असे वागू नये. खोटी साक्ष देऊ नये. (एक खोटे दडविण्यासाठी खोट्याची मालिका जोडली जाते.) सज्जनांना आणि धर्माला अमान्य असे केव्हाही वागू नये.

३०) चोरी, चहाडी यांची इच्छाच मनात धरू नये. दुसऱ्याच्या संसारात माती कालवू नये. परस्त्रीची अभिलाषा बालगू नये.

दुसऱ्याच्या अपरोक्ष त्याचे दोष इतरांना सांगणे हा आपल्या मनाचा हल्लेपणा होय म्हणून एखाद्याच्या पाठीमागे चहाडी करू नये. (खरे तर इतरांचे दोष घालविण्यासाठी प्रत्यक्ष त्या व्यक्तीस तोंडावरच शक्यतर सांगावे.)

३१) वेळप्रसंगी दुसऱ्याच्या मदतीला जावे. सात्त्विकगुण सोडू नयेत. वैरी जर शरण आला तर त्याला शिक्षा करू नये. (ओवीच्या या दुसऱ्या चरणाबद्दल नेहमी थोडासा वाद होतो कारण इतिहासात अशी उदाहरणे आहेत की शत्रुवर दया केली की नंतर तो घात करतो. पण या समासातील उपदेश सर्वसामान्य लोकांसाठी आहे. खाजगी वैमनस्य मिटविण्याचा मार्ग म्हणून अशा वैच्यांनी प्रामाणिकपणे शरणागति व्यक्त केल्यावर उदार मनाने त्याना क्षमा करावी. पण राष्ट्रीय पातळीवर वागताना श्रीसमर्थांनी “देवद्रोही तितुके कुते । मारोनी घालावे परते ॥” असाच क्षात्रधर्म सांगितला आहे. “अमर्याद फितवेखोर । यांचा करावा संव्हार ॥” असे म्हणणारे श्रीसमर्थ संभाजी महाराजांना लिहिलेल्या पत्रात म्हणतात “मागील अपराध क्षमावे । कारभारी हातीं धरावे ॥”

पाताळयंत्री परकीय धूर्त शत्रुंशी वागण्याची पद्धत वेगळी असावी आणि स्वकीय विरोधकांशी वागण्याची रीत वेगळी असावी असा खुलासा श्रोत्यांचे समाधान करतो.)

३२) थोडी बहुत द्रव्यप्राप्ती होताच माजून जाऊ नये. ईश्वराची भक्ती करताना जनांची लाज बालगू नये. (कीर्तनाचे वेळी नामघोष करावयास सांगतात तेव्हा सम्यपणाच्या आवरणाखाली घोष करण्याची काही श्रोत्यांना लाज वाटते या निरीक्षणावर ही ओवी असावी.) पुण्यशील सात्त्विक लोकांमध्ये वावरताना मर्यादाशील वर्तन असावे. (आपल्या शंका विचारताना आदबशीर भाषा असावी.)

२६) नित्य कामात असावे. (मनाला कामाचे व्यवधान हवे) अपमानकारक शब्द सहन करू नयेत. (अस्मिता पाहिजे. अस्मिता हा सद्गुण आहे. अहंकार हा दुर्गुण आहे. यातील फरक समजावा. अहंभाव हा पावसाच्या पाण्यासारखा आहे, जर पाऊस मुळीच नसेल पीक करपून जाते. अतिवृष्टीमुळेही पीक जाते. फाजील अहंकाराने मनुष्य पशू होतो तर अहंभाव मुळीच नसेल तर तो दगडासारखा होतो.)

वडिलांचेसुद्धा आयते अन खाऊ नये. (मिंधेपणाने खाऊ नये).

२७) बोलताना तोंडातून शिवी जाऊ नये. दुसऱ्याकडे पाहून हिणविण्याच्या हेतूने हसू नये. कुलवान व्यक्तीला (कुलाभिमान असतो) त्याला हीनत्व (किंवा कमीपणा) येईल असा दोष चिकटवू नये.

२८) (लोभसवाणी) दिसणारी वस्तू चोरू नये. फार कृपण होऊ नये. (कंजूसपणा आणि काटकसर यांची सीमारेषा पुस्ट असते. ती नीट ध्यानात घ्यावी) जिंवलगांशी भांडण करू नये. (जिव्हाळ्याचे संबंध जोडण्यास अनेक वर्षे लागतात, तोडण्यास वेळ लागत नाही व ते तोडताना हृदयात खोलवर जखम होते; याचे भान ठेवले पाहिजे.)

२९) कोणाच्या सर्वस्वाचा घात होईल असे वागू नये. खोटी साक्ष देऊ नये. (एक खोटे दडविण्यासाठी खोट्याची मालिका जोडली जाते.) सज्जनांना आणि धर्माला अमान्य असे केव्हाही वागू नये.

३०) चोरी, चहाडी यांची इच्छाच मनात धरू नये. दुसऱ्याच्या संसारात माती कालवू नये. परस्त्रीची अभिलाषा बाळगू नये.

दुसऱ्याच्या अपरोक्ष त्याचे दोष इतरांना सांगणे हा आपल्या मनाचा हलकेपणा होय म्हणून एखाद्याच्या पाठीमागे चहाडी करू नये. (खेरे तर इतरांचे दोष घालविण्यासाठी प्रत्यक्ष त्या व्यक्तीस तोंडावरच शक्यतर सांगावे.)

३१) वेळप्रसंगी दुसऱ्याच्या मदतीला जावे. सात्त्विकगुण सोडू नयेत. वैरी जर शरण आला तर त्याला शिक्षा करू नये. (ओवीच्या या दुसऱ्या चरणाबद्दल नेहमी थोडासा वाद होतो कारण इतिहासात अशी उदाहरणे आहेत की शत्रूवर दया केली की नंतर तो घात करतो. पण या समासातील उपदेश सर्वसामान्य लोकांसाठी आहे. खाजगी वैमनस्य मिटविण्याचा मार्ग म्हणून अशा वैचांनी प्रामाणिकपणे शरणागति व्यक्त केल्यावर उदार मनाने त्याना क्षमा करावी. पण राष्ट्रीय पातळीवर वागताना श्रीसमर्थानी “देवद्रोही तितुके कुत्ते । मारोनी घालावे परते ।” असाच क्षात्रधर्म सांगितला आहे. “अमर्याद फितवेखोर । यांचा करावा संव्हार ॥” असे म्हणणारे श्रीसमर्थ संभाजी महाराजांना लिहिलेल्या पत्रात म्हणतात “मागील अपराध क्षमावे । कारभारी हातीं धरावे ॥”

पाताळयंत्री परकीय धूर्त शत्रूंशी वागण्याची पद्धत वेगळी असावी आणि स्वकीय विरोधकांशी वागण्याची रीत वेगळी असावी असा खुलासा श्रोत्यांचे समाधान करतो.)

३२) थोडी बहुत द्रव्यप्राप्ती होताच माजून जाऊ नये. ईश्वराची भक्ती करताना जनांची लाज बाळगू नये. (कीर्तनाचे वेळी नामघोष करावयास सांगतात तेव्हा सभ्यपणाच्या आवरणाखाली घोष करण्याची काही श्रोत्यांना लाज वाटते या निरीक्षणावर ही ओवी असावी.) पुण्यशील सात्त्विक लोकांमध्ये वावरताना मर्यादाशील वर्तन असावे. (आपल्या शंका विचारताना आदबशीर भाषा असावी.)

३३) मूर्ख लोकांशी संबंध (शक्यतो) नसावा. अंधारामध्ये हात घालू नये. चित्त थान्यावर नसल्यामुळे आपली वस्तू आपण विसरतो आणि ती हरवते म्हणून सावधपणे वागावे. (दुश्चित्तपणावर दासबोधात द. ८-६ हा पूर्ण समास आहे. पुढच्याच स्वाध्यायात द. ११-३-२० ही ओवी चुके ठके विसरे सांडी। आठवण जालिया चर्फडी।

दुश्चित आळसाची रोकडी। प्रचीत पाहा ॥ अशी आहे.)

३४) स्नानसंध्या सोडू नये. कुळाचारात खंड पडू देऊ नये. चुकारपणाने सदाचाराकडे पाठ फिरवून अनाचाराने वागू नये.

३५) हरिकथा श्रवण सोडू नये. प्रवचने ऐकणे टाळू नये प्रपंचाच्या आकर्षणामुळे परमार्थ सोडून देऊ नये. (प्रपंचाच्या भरवशामुळे पारलौकिक विचारांची विस्मृती होते. उशीरा डोळे उघडतात!)

३६) देवाला केलेला नवस विसरून जाऊ नये. स्वधर्माला नावे ठेवू नयेत. अविचाराने भलत्याच कार्याला हात घालू नये. (याच समासातील ४थ्या ओवीवरील टीप पहावी.)

(सर्वसामान्य माणसेच नव्हे तर संत देखील कठीण प्रसंगी देवाला नवस बोलतात. श्रीसमर्थाचे वडील बंधू श्रेष्ठ यानी तुळजामातेला संकटनिवारणार्थ नवस केला होता. देवीला एक पुष्प वाहाणे इतकाच नवस होता. त्यांच्या वतीने श्रीसमर्थानी सुवर्णपुष्प तुळजामातेला अर्पण केले व नवस फेडला.)

३७) कठोरपणाने वागू नये. (सृष्टीमध्ये लहानमोठे अनेक जीव आहेत) त्यांची हत्या करू नये. (पर्यावरणाच्या समतोलासंबंधी सध्या जगभर चर्चा सुरु आहे त्यातूनही हीच शिकवण आधुनिक भाषेतून मांडली जाते.)

पाऊस पडत असताना अथवा वेळ अयोग्य असेल तर प्रवासाला जाऊ नये. (आकाश अंधारून आले आहे, वेडावाकडा वारा सुटला आहे, विजांचा कडकडाट होऊ लागला आहे ही प्रवासाला योग्य वेळ नव्हे.)

३८) सभेतील श्रोत्यांची मोठी संख्या किंवा उच्च दर्जा अजमावून वक्त्याने आपले अवसान गळू देता कामा नये. वेळप्रसंगी प्रसंगावधान ठेऊन उत्तर घावे. लोकांनी आपली निंदा केली, अव्हेर केला तरी आपली स्थिरवृत्ती, धीरवृत्ती गमावू नये. (हजरजबाबी वक्ता असावा.)

३९) गुरुवाचून असू नये पण नीचजातीचा गुरु करू नये. वैभव आणि आयुष्य ही शाश्वत मानू नये. (या ओवीच्या पूर्वार्धाचा अर्थ नीटपणे ध्यानात घेतला पाहिजे. “नीच जातीचा गुरु करू नये ।” या ओवीमागील ऐतिहासिक संदर्भ पाहिला पाहिजे. मुसलमानी आक्रमणात ब्राह्मणावर धर्मातिराची सक्ती केली जात असे. कित्येक प्रलोभनामुळे धर्मान्तर करीत. कितेक दावलमलकासी जाती । कितेक पीरास भजती । कितेक तुरुक होती । आपल्या इच्छेने ॥ १४-७-३२ असे वर्णन आले आहे. “आपण तुरुक गुरु केला । शिष्य चांभार मेळविला । नीच यातीने नासला । समुदाय ॥” १९-६-१३

वरील ओव्यांवरून असे कळून येईल की जे उच्चवर्णीय ब्राह्मण लोक स्वेच्छेने धर्मान्तर करीत ते मुसलमानास गुरुपद देत आणि नंतर अन्य जातीतील लोकांनाही मुसलमानी धर्माची दीक्षा देत. यामुळे परधर्मात गेलेल्या आणि त्या धर्माचा प्रसार करणाऱ्या ब्राह्मणास त्याकाळी ‘नीच जातीचा गुरु’ असे म्हटले

एकनाथांच्या काळी तर ‘नीच’ प्राणी म्हणजे परधर्मीय असा त्या शब्दाचा अर्थ होता. शब्दांचे अर्थ शतकांच्या कालावधीनंतर बदलू शकतात. यास्तव ‘नीच जातीचा गुरु करू नये ।’ असे श्रीसमर्थ जेव्हा सांगतात तेव्हा त्याचा अर्थ असा की ‘स्वतः जो धर्मान्तर करतो आणि इतरांना तीच दीक्षा देतो असा गुरु करू नये.)

४०) जीवनामध्ये सत्याचा मार्ग सोडू नये. खोट्या किंवा चुकीच्या पंथाने जाऊ नये. असत्याचा अभिमान कधीही धरू नये.

(“सत्यमेव जयते ।” हे आपल्या देशाच्या राजमुद्रेवर कोरले आहे. या ब्रीदावर विश्वास ठेवावा. धन किंवा प्रतिष्ठा प्राप्तीसाठी भ्रष्टाचारी मार्गाचा अवलंब केला तर यशप्राप्ती झाल्यासारखी वाटेल पण तो भास असतो. सत्य हे शाश्वत असते.)

४१) अपकीर्तीचा मार्ग सोडून घावा. सद्कीर्ती वाढेल असेच वर्तन करावे. विवेकाच्या आधारावर सत्याची वाट धरावी.

(परीक्षेत उत्तीर्ण होण्यासाठी खूप अभ्यास करणे हा एक मार्ग तर कॉपी करणे हा दुसरा मार्ग. पहिला मार्ग खडतर आहे पण सत्याचा आहे. दुसरा मार्ग सुखासीन पण असत्याचा आहे. पारमार्थिक क्षेत्रामध्ये गुरुबाजी करणाऱ्याचे ढोंग फार काळ टिकू शकत नाही आणि खच्या सद्गुरुंची कीर्ति सदैव वाढत राहाते.)

४२) येथवर सांगितलेले गुण घेणार नाही तो अवलक्षणी होतो त्याची लक्षणे पुढील समासामध्ये सांगितली आहेत.

(या समासाचे विहंगमावलोकन केल्यास असे दिसते की ‘द्रव्यदारा हरु नये । बलात्कारे ।’ ‘परस्त्रीतें पाहें नये । पापबुद्धी ॥’ ‘परद्वार करू नये ।’ ‘अवनीतीनीने वर्तू नये । आंगबळे ।’ अशा समान आशयाच्या ५ ओव्या आढळतात. नीतिमत्तेवर श्रीसमर्थाचा भर दिसतो. मादकद्रव्ये, धूम्रपान यांचा निषेध येथे केला आहे. आपला आहार, निद्रा, बोलणे-चालणे, द्रव्यार्जन इत्यादि जीवनाच्या सर्वांगाना स्पर्श करणारा उपदेश या समासात आढळतो.)

◆ ◆ ◆

स्वाध्याय ५ वा

(द. ११ - ३ : शिकवणनिष्पत्ति)

१) अनेक जन्मांनंतर एकाएकी जीवाला नरदेह प्राप्त होतो. (जीवात्मा हा भवसागरातील एक प्रवासी आहे. ही कल्पना यातून स्पष्ट होते.) येथे नीतीन्यायाने व प्रामाणिकपणाने वागावे.

२) प्रमाणशीर असा प्रपंचाचा व्याप ठेवावा आणि परमार्थाचाही अभ्यास करावा. इहलोक आणि परलोक हे दोन्ही त्यामुळे साधतील.

३) सामान्यपणे माणसाचे आयुष्य शंभर वर्षे मानले तर त्यातील बालपणाचा काळ अज्ञानात जातो.

तारुण्याचा काळ विषयोपभोगात जातो.

४) वृद्धपणी अनेक प्रकारचे रोग शरीराला लागतात. पूर्वजन्मातील कर्मप्रिमाणे भोग भोगावे लागतात. (असे सर्व आयुष्य जात असते) त्यामुळे ईश्वराचा साक्षात्कार करून घेण्यास अवकाशच उरत नाही.

५) जीवनामध्ये राजकर्त्याकडून पीडा सोसावी लागते, दैवी आपत्ती उद्देग, काळज्या, अन्वस्नाची चिंता, देहावरील ममतेमुळे होणारे दुःख इत्यादि अनेक प्रसंगाना सामोरे जावे लागते, त्यात आयुष्य कसे संपून जाते ते कळतच नाही.

६) लोक एका पाठेपाठ एक सतत मरत असतात. वडील माणसे गेलेली प्रत्यक्ष दिसतात. हे सगळे ठाऊक असल्याने कशाचीच शाश्वती देता येत नाही (जमाना बदलला नवे युग सुरु झाले असे आपण म्हणतो पण वरील तीन ओव्यात वर्णिलेल्या जीवनक्रमात असा कोणता फरक पडला आहे? ही सर्व अशाश्वतता ध्यानात आणून दिल्यावर पुढे श्रीसमर्थ म्हणतात.....

७) एखाद्या घराला आग लागली असताना जर एखादा मनुष्य त्यात खुशाल झोपून राहिला तर त्याला शहाणा म्हणता येईल का? त्याने असे केल्यामुळे जणू आत्महत्या करून घेतली. म्हणून 'आत्महत्यारा' हेच विशेषण त्याला लागेल.

८) जीवनात पुण्यमार्ग सोडून दिला तर उदंड पापसंग्रह होईल त्यामुळे मृत्युनंतर मिळणाऱ्या यमयातनेचा हिसका सोसवणार नाही.

९) म्हणून असे वागू नये. खूप विवेकाने वागावे. इहलोक आणि परलोक (किंवा प्रपंच व परमार्थ) योग्यरीतीने करावा.

१०) आळसाचे फळ तत्काळ दिसते. जांभया येऊन माणूस निद्राधीन होतो. आळशी लोकांना झोप हेच सुख वाटते म्हणून ती आवडते.

११) याउलट उघोग करताना माणसाला सुरुवातीला कष्ट वाटतात पण नंतर सुख मिळते. उघोगी माणसे चांगले खाऊन पिऊन सुखी होतात.

१२) आळस हा माणसाला नागवणारा, उत्साह घालवणारा, प्रयल नाहिसा करणारा असतो. आळसामुळे दुर्भाग्याची लक्षणेच जणू प्रगट होतात (आळशी माणूस भाग्यहीन होतो. त्यास करंटा असा शब्द उपयोजितात. सर्व काही अनुकुल असतानासुद्धा जो काही प्रयलच करीत नाही त्याला करंटा म्हणतात. जमीन आहे, विहीर आहे, मोट आहे पण पीक काढण्याचे प्रयलच केले नाहीत तर तो करंटा. कोणतीही साधनेच नाहीत तर तो नुसता दुर्दैवी, असा फरक दोन शब्दात आहे.)

१३) म्हणून आळशीपणाने वागू नये तरच वैभव मिळेल आणि प्रपंच व परमार्थ यात समाधान प्राप्त होईल.

१४) माणसाने प्रयल करावा म्हणजे नेमके काय करावे हे आता सांगतो, मनाचे अवधान ठेऊन क्षणभर तरी ऐका.

१५) सकाळी लवकर उठावे. काहीतरी पाठान्तर करावे आणि आपल्या (जास्तीत जास्त)

शक्तीनुसार ईश्वरस्मरण करावे.

१६) मग शौच्यासाठी (गावापासून) लांब कोठेतरी जावे. नंतर स्वच्छ पाण्याने हातपाय धुवावे व आचमन (थोडेसे जलपान) करावे. (या साध्या गोष्टीसुद्धा शिकवाव्या लागतात का? असे वाचकांना वाटेल पण अजूनही कितीतरी ग्रामीण लोक हे करत नाहीत. पाण्यात जलदेवता असतात त्या रुप्त होतील या अंधश्रद्धेने शौच्यासाठी पाणी न नेणारे आदिवासी अजून आहेत.)

१७) मग तोंड धुवावे, प्रातःस्नान करावे त्यानंतर संध्या, पितृतर्पण (पितरांना शांतीसाठी उदकदान) व देवाची पूजा करावी आणि शास्त्रानुसार वैश्वदेव करावा.

१८) नंतर थोडासा फलाहार घेऊन आपला व्यवसाय करण्यासाठी जावे. तेथे सर्व संबंधितांशी गोड शब्द बोलून त्यांना संतुष्ट करावे.

(याप्रमाणे श्रीसमर्थांनी क्रमवार जी दिनचर्या सांगितली आहे ती बदललेल्या जमान्यामध्ये जशीच्या तशी ठेवता येणार नाही पण तिच्यातील योग्य गोष्टींचा अवलंब करावा.)

१९) प्रत्येकाचा जो व्यवसाय असेल तो खबरदारीने, सावधपणे आणि कौशल्याने करावा. नाहीतर एखादे लहान पोरसुद्धा आपणास ठकवून जाईल.

२०) (चित्त ठिकाणावर नसलेल्या) व्यग्रचित्त आणि आळशी माणसाला त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव येतो. कामात चुका होणे, फसविले जाणे, एखादी वस्तू विसरणे, किंवा लवंडणे म्हणजेच गैरसावधपणाचा व्यवहार होय. तो घडल्यावर मनुष्य आपल्या स्वतःवरच कातावतो.

२१) म्हणून माणसाने आपल्या व्यवसायात एकाग्र चित्ताने काम केले पाहिजे. भोजन करतानासुद्धा व्यग्रचित्त नसावे तरच ते गोड लागते.

२२) भोजन झाल्यानंतर काही वाचावे, चर्चा करावी. एकान्तामध्ये ग्रंथाचा अभ्यास करावा. (चार चौघात बसून अभ्यास उत्तमप्रकारे होऊ शकत नाही.)

२३) असे वागले तरच विचारशक्तीची वाढ होऊन मनुष्य शहाणा होतो नाहीतर तो अडाणीच राहातो. लोक वैभवाचा उपभोग घेत असताना त्यांच्याकडे नुसते आशाळभूतपणे पाहात राहाण्याचा प्रसंगच त्याच्यावर येतो.

२४) जीवनातील एकही क्षण वाया न दवडणे हेच भाग्याचे लक्षण आहे हे ध्यानात ठेवावे. प्रपंचातील व्यवसायाचे उत्तमोत्तम ज्ञान आपणास असावे. (अमेरिकेमध्ये 'प्रोफेशनल ग्रोथ' हा विचार सर्वत्र मांडला जातो. व्यवसाय करण्याच्या सुलभ पद्धतीचे संशोधन करून त्यांचा अनुभव घेऊन तो पुढच्या पिढीला देण्यामुळे व्यावसायिक वाढ होते. तसा विचारच श्रीसमर्थांनी येथे मांडला आहे.)

२५) काही तरी कमाविल्याशिवाय जेवण जेवू नये. संकटामध्ये सापडलेल्यांना सहाय्य करून सोडवावे. सत्कार्य हातून घडावे यासाठी प्रयत्न करून शरीर सार्थकी लावावे.

२६) अध्यात्मिक विचारांवर थोडीतरी चर्चा करावी, पुराण श्रवण करावे, हरिकथा ऐकावी. प्रपंचासाठी आणि परमार्थसाठी सर्व वेळ खर्च करावा (चर्चेमुळे वैचारिक प्रगति होते पण चर्चा प्रमाणात असावी. प्रपंच आणि परमार्थ या दोनही आघाड्या सांभाळाव्या त्यासाठी एकही क्षण आळसात वाया दवडू नये.)

२७) अशाप्रकारे सर्व बाजूनी जो सावध असतो त्याला (पश्चात्तापाने) दुःख करण्याचा प्रसंग येत नाही. अशा माणसाची देहतादात्म्यता कमी होते. (संसार नेटका करता फिका होत जावा, ही श्रीसमर्थाची महत्वाची शिकवण आहे. ‘फिका होणे’ म्हणजे आसत्ती क्षीण होणे.)

२८) आपणास जे सारे दिसत आहे भासत आहे ते सारे भगवंताचे आहे. तोच त्याचा स्वामी आहे अशी मनाशी खूणगाठ बांधून व्यवहारात वागावे. यामुळे दृष्ट्याच्या ठिकाणी असलेली ‘मी व माझे’ ही भावना लुप्त होते. त्याचा परिणाम असा होतो की आपल्या मनाविरुद्ध घटना घडताच जी संतापाची वा दुःखाची भावना उत्पन्न व्हावयाची ती निर्माणित होत नाही. अलिप्तपणे जीवनाकडे पहाण्याचा दुहेरी परिणाम होतो. दुःख निर्माण होत नाही आणि मूळची समाधानीवृत्ती लोपत नाही.

२९) संसारामध्ये धनाची जरुरी असते तर परमार्थामध्ये विश्वाच्या निर्मितीमधील तत्त्वांचे ज्ञान आवश्यक असते. (पंचीकरण या विषयाची अगदी प्राथमिक ओळख आपण येथे करून घेऊ या.

पंचमहाभूते - १ पृथ्वी, २ आप, ३ तेज, ४ वायू, ५ आकाश - अशी शास्त्रामध्ये मानली आहेत हे प्रथम ठाऊक असावे. प्रत्येक महाभूताचा स्वतंत्र गुण व स्वतंत्र कार्य असते, तथापि प्रत्येक महाभूत स्वतंत्र नसते तर त्यामध्ये उरलेल्या चार महाभूतांचा भाग असतो यालाच ‘कर्दम’ असे नाव श्रीसमर्थ देतात. या पाचांच्या कर्दमाला व त्यातून निर्माण झालेल्या पाचापाचांच्या विविध व्यवहाराला पंचीकरण म्हणतात एवढी कल्पना ‘दा. प्रवेश’ या स्तरासाठी आवश्यक आहे. द. १७ मधील समाप्त ८ व ९ मध्ये सविस्तर ज्ञान आहे ते पुढे येईल.

‘अहं ब्रह्मास्मि’ “तत् त्वम् असि” इत्यादि सूत्रामध्ये गोविलेल्या सिद्धान्ताना महावाक्ये असे म्हणतात. त्यांचे मनन, चिंतन, विवरण केले असता मनुष्य प्रकृतीच्या बंधनातून मुक्त होतो.

“देहेबुद्धीची घातली बेडी । या नांव बद्ध ॥” ही बद्धाची व्याख्या श्रीसमर्थानी केली आहे अशी ही देहेबुद्धीची बेडी निघून जीव मुक्त होतो.)

३०) कर्म, भक्तीने केलेली उपासना आणि ज्ञान या त्र्यांचा जीवनात तोल सांभाळला तर समाधान लाभते. परमार्थी जीवनासाठी ह्यांचाच साधनाप्रमाणे उपयोग असतो म्हणून नेहमी त्यांचेच श्रवण करावे. (आरे हें पाहिलेंचि पाहावें । विवरलेंचि मागुतें विवरावें । वाचिलेंचि वाचावें । पुन्हपुन्हां ॥ ११-८-९

अध्यात्मिक क्षेत्रातील जो महत्वाचा भाग आहे तो केवळ एकदाच वाचून कळत नाही, कळला तरी आचरणात येत नाही, आचरणात आला तरी पूर्णपणे आकलनात येण्याचा अनुभवच यावा लागतो. असे गूढ कोडे असल्याने नित्य श्रवणाचे महत्व या समाप्ताच्या अखेरीला सांगितले आहे.)

स्वाध्याय ६ वा

(द. ४-३ : नामस्मरणभक्ती)

१) मागील समाप्तामध्ये सर्वांना पावन करणारी कीर्तनभक्ती सांगितली. आता भगवंताचे

नामस्मरण या नावाची तिसरी भक्ती ऐकावी. (ब्रह्मचैतन्य श्री गोंदवलेकर महाराज यांनी यासंबंधात असे म्हटले आहे की नवविधा भक्तीचा दासबोधात सांगितलेला क्रम हा सृष्टिनियमाला धरून आहे; श्रवण, कीर्तन, विष्णुस्मरण इत्यादि. मनुष्यप्राणी जन्माला आला की शिकायला सुरुवात करतो ते श्रवणापासूनच. श्रवण करील तेच योग्य वाचेने बोलता येते. मुके लोक बहिरे असले पाहिजेत कारण श्रवण न झाल्यानेच त्यांना बोलता येत नाही. मनुष्य ज्या देशात जन्माला येतो त्या देशाची भाषा तो बोलतो म्हणून श्रवणानंतर कीर्तन (बोलणे) आणि बोलणे झाल्यानंतर कृति म्हणजे नामस्मरण असा स्वाभाविक क्रम लागतो. नामस्मरण झाले की काम झाले. पुढील सर्व भक्ती नामस्मरणात येतात. त्याकरिता वेगळी खटपट करावी लागत नाही. एका माणसाला ९ मैल दूर अंतरावर असलेल्या मित्राला भेटावयास जावयाचे होते पण ३ मैल चालून गेल्यावरच तो भेटला तर पुढे जाण्याची खटपट नको त्याप्रमाणे पुढील ६ भक्तींची स्थिती आहे. संदर्भ-ब्र. चै. गोंदवलेकरांची प्रवचने : १७ जानेवारीचे प्रवचन)

२) स्मरण करण्यासाठी देवाचे नाव अखंड जपत जावे. नामस्मरणाने समाधान प्राप्त करून घ्यावे.

३) रोज नियमाने प्रातःकाळी, दुपारी आणि सायंकाळी ईश्वराचे नामस्मरण करावे. सर्व काळी नामस्मरण करावे.

४) आपण सुखात असता किंवा दुःखात असताना, उद्देगाच्या किंवा चिंतेच्या अवस्थेत किंवा मन आनंदात असताना नामस्मरणाची अवस्था सोडूच नये.

५) जीवनात आनंदाचा काळ असो की कठीण म्हणजे संकटाचा काळ असो, मोठा पर्वकाळ पश्चातापाचा, विश्रांतीचा किंवा झोपेचा काळ असो, नामस्मरण करावे.

६) एखादी समस्या पडलेली असो, अडचण असो, संकट असो, संसारातील अनेक खटपटी चाललेल्या असोत किंवा मनाला कशाची तरी चुटपुट लागलेली असो, त्यावेळी नामस्मरण करावे.

७) चालताना, बोलताना, आपला व्यवसाय करताना, जेवताना, खाताना, सुखी असताना, नाना प्रकारचे सुखोपभोग भोगतानासुद्धा परमेश्वराच्या नामाचे विस्मरण होऊ देऊ नये.

८) संपत्ती किंवा विपत्ती यातील कोणतीही अवस्था काळमानाप्रमाणे येवो, नामस्मरणाची अवस्था सोडू नये.

९) वैभव, सामर्थ्य आणि सत्ता यांच्या प्राप्तीमुळे किंवा नाना प्रकारच्या सुखसोयी आयत्याच घरी चालून आल्या आणि त्यांच्या सहाय्याने उक्तृष्ट ऐश्वर्य भोगण्याचे भाग्य लाभले तरीदेखील ईश्वरस्मरण (नामस्मरण) सोडून देऊ नये.

१०) जीवनामधील भिन्न प्रकारचे चढउतार उदा. आधी वाईट स्थिती मग उत्तम परिस्थिती किंवा याउलट आधी सुस्थिती मागाहून वाईट अवस्था प्राप्त झाली तरी किंवा भयंकर प्रसंग कोसळला तरी नामस्मरण सोडू नये.

(वरील ३ च्या ओवीपासून १० व्या ओवीपर्यंत केवढा तरी तपशील श्रीसमर्थानी सांगितला आहे. सर्वसामान्यांसाठी उपदेश करताना जास्त विस्ताराने सांगितल्याविना तो मनांत ठसत नाही हे त्यामागील मर्म आहे. ‘अखंड नाम जपत जावे’ या चरणाचा विस्तारच तो आहे.)

११) नामामुळे संकटे नाहिशी होतात, विच्छे निवारण होतात. मनुष्य थोर पदवी प्राप्त करून घेतो.

१२) भूतपिशाच्यांची पीडा जाते, नाना व्यसनातून सुटका होते. ब्रह्मग्रह, ब्रह्मराक्षस, यांची बाधा होत नाही. मंत्र चुकीचा जपल्याने जो त-हेवाईकपणा येतो, अशी नाना दुःखे नाहिशी होतात.

१३) नामस्मरणामुळे विषबाधा टळते, चेटूक, जादुटोणा यांचे दुष्परिणाम जातात आणि अंतःकाळी जीवाला सद्गति लाभते. (वरील तीन ओव्यांमध्ये नामसाधनेची फलश्रुती दिली आहे. जादुटोणा, भूतबाधा, ब्रह्मसमंध लागणे इ. तल्कालीन ज्या लोकश्रद्धा किंवा समज होते त्यांच्या अस्तिनास्तिची चर्चा श्रीसमर्थांनी केली नाही या संबंधात प्रा. न. र. फाटक यांनी असे लिहिले आहे की, “जनतेवर समर्थांचा अत्यंत विश्वास असल्यामुळे जनतेला जागृत करताना ती न दुखविता तिला जागे करावे यात एक मौज बहुमतावर अवलंबून राहण्याची आहे.” भ्रमनिसृपणासारख्या प्रकरणात मात्र त्यांनी अनेक अंधश्रद्धांचा त्यागच सुचविला आहे.)

१४) बालपण, तारुण्य, वार्धक्य, कठीण काळ, किंवा अंतकाळीही नामस्मरण चालू असावे.

१५) नामाची थोरवी श्री शंकरांना ठाऊक आहे तो विश्वेश्वर लोकांना त्याचा उपदेश करतो. (काशी क्षेत्रामध्ये मरणोन्मुख माणसांच्या कानात श्रीशंकर रामनाम सांगतात त्यामुळे तो मुक्त होतो) काशीक्षेत्र रामनामामुळे मुक्ति देणारे क्षेत्र मानले जाते.

१६) वालिंकीने उफराटे राम म्हणजे ‘मरा’ असे नामस्मरण केले पण पाहता पाहता तो उद्धरून गेला. त्याने श्रीरामांच्या भावी चरित्रावर शतकोटी श्लोक रचले होते. (इतकी त्याची पुण्याई होती)

१७) हरिनामस्मरणामुळे प्रल्हादाचा उद्धार झाला. त्याच्यावर नानाप्रकारचे आघात (कडेलोट, पोळणे इ.) झाले असतानासुद्धा त्यातून तो वाचला. अजामेळ हा नारायणाचे नामस्मरण करून पावन झाला.

(अजामेळाचे आख्यान ‘भागवत’ ग्रंथात आहे. तो मूळचा होता सदाचारी; पण विषयवासनेमुळे पापी बनला होता. दासीपासून झालेल्या दहाव्या पुत्राचे नाव त्याने नारायण ठेवले. अंतसमयी तेच नारायणाचे नाव त्याच्या मुखात होते त्यामुळे देवाने दयेने त्याला मुक्ति दिली अशी कथा आहे.)

१८) नामामुळे (रामकथेमध्ये) पाषाण तरल्याचा उल्लेख आहे. अगणित भक्त त्याप्रमाणे उद्धरून गेले आहेत. जे महापापी होते ते सुद्धा नामस्मरणामुळे पावन होतात.

(‘नामें पाषाण तरले’ या चरणातून दोन अर्थ ध्वनित होतात. दगड तरण्याचा सेतुबंधनाचा रामायणातील प्रसंग; आणि दुसरा अर्थ म्हणजे जे लोक बुद्धिहीन पाषाणासारखे असतात ते सुद्धा तरतात. पुढील चरणार्धात “असंख्यात भक्त उद्धरले” याचा संबंध पहिल्या चरणार्धाशी लावणे शक्य होते.)

१९) परमेश्वराला माणसाने वेगवेगळी असंख्य नावे ठेवली आहेत त्यांचे स्मरण केले असता मनुष्याचा उद्धार होतो. नामस्मरण करणाऱ्यांना यमयातना होत नाहीत.

(अनेक प्रकारचे आंबे “आंबा” या नामातच येतात. अशारीतीने या जड जीवामध्ये अनेक रूपांची गर्दी आहे. तशी सूक्ष्म जगामध्ये अनेक नामांची गर्दी आहे. या सर्वांची नावे भिन्न असली तरी त्या सर्वांमध्ये ‘असणेपणाचा’ गुण आहे. असणेपणाच्या या गुणाला नाम म्हणतात. ब्र. चै. गोंदवलेकर महाराजांच्या (१२ फेब्रु.) प्रवचनात हेच स्पष्ट केले आहे. सर्व देवांना केलेला नमस्कार एका देवाला पोहोचतो.)

१९) नामामुळे संकटे नाहिशी होतात, विघ्ने निवारण होतात. मनुष्य थोर पदवी प्राप्त करून घेतो.

२०) भूतपिशाच्यांची पीडा जाते, नाना व्यसनातून सुटका होते. ब्रह्मग्रह, ब्रह्मराक्षस, यांची बाधा होत नाही. मंत्र चुकीचा जपल्याने जो तन्हेवाईकपणा येतो, अशी नाना दुःखे नाहिशी होतात.

२१) नामस्मरणामुळे विषबाधा टळते, चेटूक, जादुटोणा यांचे दुष्परिणाम जातात आणि अंतःकाळी जीवाला सद्गति लाभते. (वरील तीन ओव्यांमध्ये नामसाधनेची फलश्रुती दिली आहे. जादुटोणा, भूतबाधा, ब्रह्मसंध लागणे इ. तत्कालीन ज्या लोकशब्दा किंवा समज होते त्यांच्या अस्तिनास्तिची चर्चा श्रीसमर्थांनी केली नाही या संबंधात प्रा. न. र. फाटक यांनी असे लिहिले आहे की, “जनतेवर समर्थांचा अत्यंत विश्वास असल्यामुळे जनतेला जागृत करताना ती न दुखविता तिला जागे करावे यात एक मौज बहुमतावर अवलंबून राहाण्याची आहे.” भ्रमनिरूपणासारख्या प्रकरणात मात्र त्यांनी अनेक अंधशब्दांचा त्यागच सुचविला आहे.)

२२) बालपण, तारुण्य, वार्धक्य, कठीण काळ, किंवा अंतकाळीही नामस्मरण चालू असावे.

२३) नामाची थोरवी श्री शंकरांना ठाऊक आहे तो विश्वेश्वर लोकांना त्याचा उपदेश करतो. (काशी क्षेत्रामध्ये मरणोन्मुख माणसांच्या कानात श्रीशंकर रामनाम सांगतात त्यामुळे तो मुक्त होतो) काशीक्षेत्र रामनामामुळे मुक्ति देणारे क्षेत्र मानले जाते.

२४) वाल्मीकीने उफराठे राम म्हणजे ‘मरा’ असे नामस्मरण केले पण पाहता पाहता तो उद्धरून गेला. त्याने श्रीरामांच्या भावी चरित्रावर शतकोटी श्लोक रचले होते. (इतकी त्याची पुण्याई होती)

२५) हरिनामस्मरणामुळे प्रल्हादाचा उद्धार झाला. त्याच्यावर नानाप्रकारचे आघात (कडेलोट, पोळणे इ.) झाले असतानासुद्धा त्यातून तो वाचला. अजामेळ हा नारायणाचे नामस्मरण करून पावन झाला.

(अजामेळाचे आख्यान ‘भागवत’ ग्रंथात आहे. तो मूळचा होता सदाचारी; पण विषयवासनेमुळे पापी बनला होता. दासीपासून झालेल्या दहाव्या पुत्राचे नाव त्याने नारायण ठेवले. अंतसमयी तेच नारायणाचे नाव त्याच्या मुखात होते त्यामुळे देवाने दयेने त्याला मुक्ति दिली अशी कथा आहे.)

२६) नामामुळे (रामकथेमध्ये) पाषाण तरल्याचा उल्लेख आहे. अगणित भक्त त्याप्रमाणे उद्धरून गेले आहेत. जे महापापी होते ते सुद्धा नामस्मरणामुळे पावन होतात.

(‘नामें पाषाण तरले’ या चरणातून दोन अर्थ ध्वनित होतात. दगड तरण्याचा सेतुबंधनाचा रामायणातील प्रसंग; आणि दुसरा अर्थ म्हणजे जे लोक बुद्धिहीन पाषाणासारखे असतात ते सुद्धा तरतात. पुढील चरणार्धात “असंख्यात भक्त उद्धरले” याचा संबंध पहिल्या चरणार्धाशी लावणे शक्य होते.)

२७) परमेश्वराला माणसाने वेगवेगळी असंख्य नावे ठेवली आहेत त्यांचे स्मरण केले असता मनुष्याचा उद्धार होतो. नामस्मरण करणाऱ्यांना यमयातना होत नाहीत.

(अनेक प्रकारचे आंबे “आंबा” या नामातच येतात. अशारीतीने या जड जीवामध्ये अनेक रूपांची गर्दी आहे. तशी सूक्ष्म जगामध्ये अनेक नामांची गर्दी आहे. या सर्वांची नावे भिन्न असली तरी त्या सर्वांमध्ये ‘असणेपणाचा’ गुण आहे. असणेपणाच्या या गुणाला नाम म्हणतात. ब्र. चै. गोंदवलेकर महाराजांच्या (१२ फेब्रु.) प्रवचनात हेच स्पष्ट केले आहे. सर्व देवांना केलेला नमस्कार एका देवाला पोहोचतो.)

२०) भगवंताच्या हजारो नामांपैकी एकाची निवड केली तरी चालेल पण त्याचा जप एकाग्रतेने करावा त्यामुळे जन्माचे सार्थक होईल. माणूस आपण स्वतः त्यामुळे पुण्यात्मा होतो.

२१) आपण इतर काहीच (अन्य उपासना) न करता रामनामाचा जप जिव्हेने केला तर (चक्रधारी) भगवंत संतुष्ट होऊन भक्ताचा सांभाळ करतो.

२२) जो माणूस अखंडपणे नामस्मरण करतो त्याचे शरीर पुण्यवान समजावे. महापातकांचे डोंगर जरी त्याच्या शिरावर असले तरी तेही रामनामामुळे नाहिसे होतात.

२३) नामस्मरणाचा महिमा इतका अगाध आहे की तो शब्दांमध्ये व्यक्त करता येणे शक्य नाही नामस्मरणाने खूप लोकांचा उद्घार झाला आहे. ‘हलाहल’ या विषापासून (चंद्रमौळी =) शंकराची मुक्तता रामनामामुळे झाली.

(शंकराने सर्व देवांच्या वतीने समुद्रमंथनातून प्रगट झालेले ‘हलाहल’ नामक जालीम वीष घेतले त्यामुळे त्याच्या सर्वांगाच्या दाह होऊ लागला त्यावर उपाय त्याने डोक्यावर चंद्र धारण केला, मस्तकावर गंगा नदीचे शीतल जल घेतले, गळ्यामध्ये थंड असा नाग धारण केला पण कशानेही उपाय झाला नाही. पण अखेरीस रामनामचा जप करता क्षणीच हलाहलापासून शंकरांची मुक्तता झाली. अशी पौराणिक कथा आहे.)

२४) चारही वर्णना नामस्मरणाचा अधिकार आहे. तसेच लहान वा थोर हा भेद नामस्मरणाच्या बाबतीत नाही. मतिमंद, मूर्ख माणसे देखील नामस्मरणामुळे भवसागरातून तरुन जातात.

(नाम हे साधन किंवा नामावतार संपूर्ण कलियुगासाठी आहे. सेना न्हावी, गोरा कुंभार, सावता माळी, जनाबाई, सखुबाई, सजन कसाई, चोखामेळा, ही सारी अठरापगड जातीमधून प्रगट झालेली संतमालिका असून झानेश्वर व तुकाराम यांची ती निर्मिती आहे.)

२५) यासाठी निरंतर (सर्वकाळ) नामस्मरण करावे. भगवंताचे रूप आठवण्याचा मनात प्रयत्न करावा. अशा रीतीने भक्तीचा हा तिसरा प्रकार माझ्या अंतरीच्या भावानुसार सांगितला आहे.

(अर्वाचिन काळामध्ये श्री. गोंदवलेकर महाराज, साखरखेडा येथील श्रीप्रल्हादमहाराज, बेलधडीचे श्री ब्रह्मानंदमहाराज यांनी सर्व जीवनभर केवळ रामनामाचाच प्रसार केला. दासबोधातील उपनिर्दिष्ट समासाच्या उपदेशासाठीच त्यांनी जीवन व्यतीत केले. तसे पाहिले तर झानदेवादि संताची जी परंपरा सुरु झाली त्यांच्या उपदेशामध्येही नामस्मरणाचाच प्रसार आहे. त्यांची वचने अभ्यासार्थीनी शोधून काढावी.)

◆ ◆ ◆

स्वाध्याय ७ वा

(द. १२-१ : येत्नशिक्षण)

१) जो दुर्बल आहे, ज्याला कोणाचा आधार नाही, जो आळशी आहे, खादाड आणि कर्जबाजारी आहे, मूर्खपणामुळे ज्याचे सगळे जीवन अस्ताव्यस्त झाले आहे,

२) ज्याला खाण्याला, जेवणाला मिळत नाही, कपडे नाहीत, पांघरुण, अंथरुण काही नाही, राहायला साधी झोपडीही नाही असा जो दुर्देवी आहे,

३) ज्याला कोणी सोयरेधायरे, इष्टमित्र नाहीत, कोठे कोणाची ओळख नाही, असा जो स्वदेशामध्येच आश्रयाविना परदेशी असल्याप्रमाणे जगत आहे,

४) त्या माणसाने काय करावे? कोणती आशा धरून जगावे? त्याने कोणत्या प्रकारे जगावे किंवा मरावे?

५) असे कोणी एका माणसाने विचारले त्यास कोणी एकाने (श्रीसमर्थांनी) उत्तरे दिली आहेत ती श्रोत्यांनी सावधपणे ऐकावी.

६) उत्तर देताना श्री समर्थ सांगतात - कोणलेही काम, मग ते लहानसे असो किंवा मोठे असो ते प्रत्यक्ष कृती केल्याशिवाय आपोआप पूर्ण होत नाही; अरे करंट्या, सावधपणाने याचा विचार तू केलास तर चांगला भाग्यवान होशील.

७) मनामध्ये विचारपूर्वक प्रयलाची दिशा ठरविली नसेल आणि प्रयल जर पुरेसा केला नाही तर (यश मिळणार नाही मग) सुख संतोषाचा अनुभवच येणे शक्य नाही. (अचूक यल कोणता याबद्दलचे विवेचन स्वाध्याय २ ओवी ६ मध्ये पहावे.)

८) म्हणून प्रथम आळसाचा त्याग करावा आणि चिकाटीने यल करावा. प्रयल करताना दुःश्चितपणा या दुर्गुणाला मनामध्ये थाराच देऊ नये. (प्रयल करताना एकाग्र मनाने केला पाहिजे. डोक्यामध्ये अन्य विचार घोळत असताना चित्ताला व्यग्रता येते आणि त्यामुळे हातून नीट काम होत नाही. दुःश्चितपणा या दुर्गुणाबद्दल विवेचन स्वा. ५ ओवी ९ मध्ये पहावे.)

९) (यानंतर दिनक्रमाची दिशा द. ११-३ प्रमाणे पुन्हा एकदा दिली आहे.) प्रातःकाळी उठावे, प्रातःस्मरण करावे. ईश्वरस्मरणानंतर आपण जे पूर्वी पाठ केले असेल ते नित्यनेमाने आठवावे.

१०) मागील पाठान्तराची उजळणी करून आणखी काही नवे पाठान्तर करावे हा नेहमीचा शिरस्ता ठेवावा. वायफळ बडबड मुळीच करू नये.

११) प्रातर्विधीसाठी गावापासून दूर जावे. येताना (स्नान करून) निर्मळ होऊन यावे. येताना काही तरी घेऊन यावे रिकाम्या हाती येऊ नये. (या ओवी चरणाचा अर्थ पहावयाचा असेल तर साडेतीनशे वर्षापूर्वीच्या काळातील रहाणी ध्यानात ध्यावी लागेल. तेव्हा दूर दूर अंतरावर लहान खेडेगावातून लोक राहात असत. प्रातर्विधीसाठी गावापासून ते दूर जात असत. जातानाच (तांब्या) लोटा घेऊन आणि पंचाही खांद्यावर टाकून जात. परत येताना नजीकच्या विहीरीवर अगर ओढ्यावर स्नान करणे, कपडे धुणेही केले जात असे. शक्य झाल्यास येताना दात घासण्यासाठी बाभळीच्या झाडाच्या काड्या आणून ठेवीत असत तर कधी रस्त्यावर पडलेले शेण किंवा सरपणाचा काट्याकुट्क्या सहजपणेच आणल्या जात. हे सगळे ध्यानात घेतले तर रिक्त येऊ नये (रिते खोटें) याचा अर्थ कळेल. एखादा नवा विचार डोक्यातून आणावा असासुद्धा अर्थ कोणी केला तर तो चूक म्हणता येणार नाही.)

१२) धुतलेली वस्त्रे घट पिकून वाळत घालावी. पाय स्वच्छ पाण्याने धुवावे नंतर देवाची पूजा,

देवदर्शन यथासांग करावे. त्यामध्ये धांदल नको.

१३) मग थोडासा फलाहार घ्यावा आणि आपला व्यवसाय असेल तो करावा. (अन्वय : “परावा लोक आपला म्हणावा”) परक्या लोकांनासुद्धा आपले लोकच समजून व्यवहार करावा.

(कारण “पृथ्वीमध्ये जितुकी शरीरें। तितुकी भगवंताची घरें॥” हा विचार प्रत्यक्ष आचारामध्ये आणण्याची ती संधीच आहे.)

१४) लिहिताना अक्षर सुंदर काढावे. वाचन करताना स्पष्ट आणि व्यवस्थितपणे वाचावे. चिंतन मनन करून अर्थाच्या विविध छटा समजून घ्याव्या.

१५) काही विचारावयाचे असल्यास सुस्पष्ट व नेमक्या शब्दात विचारावे. काही सांगावयाचे असल्यास ते सोप्या शब्दात दुसऱ्यास समजेल असे सांगावे. (श्रोत्याची जाण मनात असावी) आणि जर प्रत्यक्ष अनुभव किंवा प्रत्यय घेतला नसेल तर सांगण्याचा प्रयत्न करणे हे पाप आहे.

१६) आपल्या आचारात सावधपणा असावा. नीतीची मर्यादा सांभाळावी. कोणतेही काम करताना ते लोकांना पसंत पडेल अशा पद्धतीने करावे. (आपल्या क्रियासिद्धीने कोणाचे मन दुखविले जात नाही ना, याची दखल घ्यावी.)

१७) आपल्याकडे जो कोणी येईल त्याचे समाधान करावे. हरिकथा करावी, अध्यात्मनिरूपण करावे पण नेहमी प्रसंगमान ध्यानात घेतलेले असावे. प्रसंग पाहून वागावे.

१८) ताल, म्हणण्याची पद्धत, धाटी, हावभाव (मुद्रा) हे शुद्ध असावे. अन्वयार्थ, गद्य, पद्य, सुसंबद्ध दृष्टांत (यांचा उपयोग हरिकथेत करावा.)

१९) गाणे, बजावणे, नाचणे, हातांच्या हालचालीने अभिनय करणे, श्रोत्यांचे मनोरंजन करतील अशी वचने, उपकथा, छंदबंध यांचा उपयोग भगवंताच्या गोष्टी सांगताना करावा.

२०) पुष्कळांना पटेल असे बोलावे व त्यांचे समाधान करावे. कथेमध्ये असंबद्धपणा येऊ देऊ नये.

२१) लोकांना जिकीरीस आणू नये. (काही वेळा कंटाळवाणे बोलणारा वक्ता सभेचा अंत पाहतो. लोकांना रंजीस आणतो)

लोकांची मने प्रफुल्लित होतील असे गोड भाषेत बोलावे. मग आपोआपच सर्वजण भगवंताच्या नामाचा घोष आनंदाने करतात.

२२) भक्ती, ज्ञान, वैराग्य, योग, याबद्दल आणि नाना उपासना (किंवा साधना) यांचे अनुभव सांगावे. ज्यांचे चिंतन केल्यास माणसाला भवरोगातून मुक्त होण्याचा मार्ग दिसतो, त्याबद्दल बोलावे. (बहुसंख्य श्रोत्यांना हाच विषय जिव्हाळ्याचा वाटतो. त्यांच्या मनाला निरूपणातील शब्दांचा स्पर्श झाला पाहिजे.)

२३) बोलल्याप्रमाणे आपले वर्तन असेल तरच महंताला वैभवाचे स्थान साहजिकपणे प्राप्त होते. (एखादा वक्ता जेव्हा भाषण करतो तेव्हा तो कसे प्रतिपादन करतो इकडे लोकांचे लक्ष असते. त्याच्या खाजगी जीवनाकडे कोणाचे लक्ष जात नाही पण एखादा प्रवचनकार जेव्हा निरूपण करू लागतो तेव्हा

प्रथम श्रोत्यांचे लक्ष त्याच्या वर्तनाकडे असते हा महत्त्वाचा फरक श्रीसमर्थानी येथे स्पष्ट दाखवून दिला आहे.)

२४) अध्यात्मिक क्षेत्रातील नेता होण्याचा योग जरी चांगला असला तरी विशिष्ट कौशल्य अंगी नसेल तर तो त्या महंताच्या दुराशेचा रोगच होय. (अशी दुराशा महंताने धरू नये.) महंताची असली दुराशा म्हणजे त्याच्या संगतीला आलेल्या लोकांचा दुःखद भोगच आहे. (त्यांचे ते दुर्देवच आहे.)

२५) असे कधीही करू नये. लोकांना उपद्रव होईल असे वागू नये. नेहमी हृदयामध्ये त्या समर्थ रामरायाचे चिंतन करीत असावे. (मनामध्ये भक्ती असेल तर उगाचच आपली थोरवी दाखवून गुरुस्थान पटकाविण्याची वाईट इच्छाच माणसाच्या मनात उद्भवणार नाही.)

२६) महंताची वैराग्यशीलता आणि अनासक्त वृत्तीच लोकांना मनापासून आवडते. अशा महंताने श्रीरामांची पवित्र कथा ब्रह्मांडाचा भेद करून पलीकडे नेण्याची पराकाष्ठा करावी. (तल्लीनतेने एखादा धगधगीत वैराग्याचा पुरुष जेव्हा श्रोत्यांपुढे ही कथा मांडतो तेव्हा त्यांची अंतःकरणे ती कथा काबीज करते हा श्रीसमर्थाचा अनुभव होता. याबाबतीत त्यांचे सावेश प्रतिपादन कसे आहे ते पहावे. ‘रामकथा सर्वत्र पसरावी’ असे ते म्हणत नाहीत तर ब्रह्मांडाचा भेद करण्याचे सामर्थ्य त्या कथेत आहे व निःस्पृह कथाकारामध्ये आहे असे त्यांना थोडक्या शब्दात मांडावयाचे आहे.)

२७) सर्वांगाने परिपूर्ण महंत आणि त्याला जर संगीत गाण्याची जोड असेल तर त्याच्या वैभवाला काहीच उणे राहात नाही. आकाशातील नक्षत्रसमुहात जसे असंख्य तारे असतात तसे लोक त्याच्याभोवती गर्दी करतील. (आकाशामध्ये नक्षत्रमाला जागोजागी तारकापुंजानी सुशोभित दिसतात तसे जागोजागी महंत व लोक दिसावे ही श्रीसमर्थांची उत्कट इच्छा होती.)

२८) जेथे बुद्धिवान पुरुष नसेल तेथे मात्र सारेच विस्कळित असते, म्हणून अगोदर हुशारी हवी मग सारे आपोआप जुळते.

२९) हुशारीने व्याप वाढवावा आणि ब्रह्मांड जसे विशाल आहे त्यापेक्षा विशाल व्हावे. बुद्धीचा असा विस्तार किंवा विकास केल्यावर द्वाड करंटेपण किंवा भाग्यहीनता शिल्लकच कशी राहील? (सतत परिश्रमाने बुद्धीला खतपाणी करून तिची अमर्याद वाढ होऊ शकते यावर श्रीसमर्थाचा केवढा विश्वास आहे तो येथे प्रत्ययाला येतो.)

३०) अशाप्रकारे (उपदेशाने) श्रोत्याच्या मनातील शंकेचे निरसन झाले. प्रयत्न करण्याचे महत्त्व बुद्धीमध्ये शिरले त्यामुळे अंतःकरणामध्ये थोडी आशा वाटू लागली. (भाग्याचे दिवस आपल्यालासुद्धा दिसतील अशी आशा मूळ प्रश्नकर्त्याच्या मनात निर्माण झाली.)

◆ ◆ ◆

स्वाध्याय ८ वा

(द.१२-१० : उत्तमपुरुष निरूपण)

१) आपण इष्ट असेल तितके (यथेष्ट; यथेच्छ नव्हे) जेवावे; आणि त्यानंतर उरलेले अन्न इतरांना वाटावे. उरलेले अन्न नासून खराब करून वाया घालवावे हा धर्म नाही.

२) त्याप्रमाणेच आपण ज्ञानाने तृप्त ज्ञाल्यावर ते ज्ञान इतरांना सांगावे. ज्याला तरता येत आहे त्याने इतर बुडणाऱ्याला वाचवावे. (येथे ज्ञान या शब्दाचा अर्थ आत्मज्ञान असा घेतला पाहिजे. आत्मज्ञानी असलेला जो पुरुष इतरांना आपल्या मार्गावर आणतो तोच श्रीसमर्थाचा उत्तमपुरुष होय.)

३) आपण आधी स्वतः उत्तम गुण आत्मसात करावेत मग ते इतरांना शिकवावे. स्वतः त्या गुणांचे आचरण न करताच इतरांना सांगितले तर ते शब्द वायफेळ आहेत. सांगणारा खोटे बोलत असतो.

४) ज्ञानी माणसाने स्नान, संध्या, देवार्चन करावे. एकाग्र चित्ताने जपध्यान करावे. हरिकथा आणि निरूपणही करावे.

५) शरीर परोपकारासाठी द्विजवावे. पुष्कल लोकांची कामे करून घावी. कोणाचेही कोठे उणे पडू देऊ नये. (“सर्व सुखी असावें। ऐशी वासना।” असेल तरच हे सहजपणे घडते.)

६) जे कोणी अडलेले, गुंतलेले असतील त्यांना जाणून घ्यावे आणि आपल्या कुवतीनुसार त्यांना सहाय्य करावें. कोणाशीही गोड भाषेत बोलावे. (कर्कश वचने टाळावी)

७) दुसऱ्याचे दुःख पाहून दुःखी व्हावे आणि दुसऱ्यांचा आनंद पाहून आपणहि आनंदित व्हावे. (काही वेळा माणसांशी संबंध बिघडतातही त्यावेळी) गोड शब्द बोलून लोकांशी पुन्हा सख्य जुळवून घ्यावे.

८) पुष्कळांच्या अन्यायाबद्दल क्षमा करावी. पुष्कळांचे कार्यभाग करावे. (कार्यास मदत करावी.) मनमिळावू वृत्तीने वागून परके लोक आपल्या बाजूस वळवावे.

९) दुसऱ्याच्या चित्तात काय आहे हे जाणून घेऊन त्या धोरणाने वागावे. अनेक प्रकारांनी लोकांचे अंतरंग परीक्षावे.

१०) जरूर तितकेच बोलावे. लोकांच्या उत्तराला तत्काळ प्रत्युत्तर घ्यावे पण क्षमावृत्तीचे बळादर रागावू नये. क्रोध आटोक्यात असला पाहिजे. (समयसूचकता या गुणाचा येथे संदर्भ आहे. आचार्य अत्रे यांचे एका ठिकाणी भाषण होते. सुरुवात करताना ते म्हणाले “सभ्य गृहस्थहो”, इतक्यात श्रोत्यांपैकी एकजण कुत्सितपणे ओरडला “ओऽ” त्यावेळी लवमात्रही रागास न येता आचार्य अत्रे उंदगारले “आपल्याला नव्हे सभ्यगृहस्थांना उद्देशून मी म्हणालो होतो.” सर्वत्र हशा पिकला आणि कुत्सित श्रोता खजिल झाला.)

११) आळसाला पूर्णपणे विराम घ्यावा. उदंड प्रयल करावा. शब्दमत्सरी होऊ नये. (कोणाच्या तोंडातून आपणाबद्दल गैर उच्चार झाला तर ते शब्द अखंडपणे चित्तात बाळगून त्याचा द्वेष करू नये.)

१२) दुसऱ्यास उत्तम अशी वस्तू घावी. (बहुधा निवड करून हलकी वस्तू इतरांना दिली जाते.) शब्दांची योग्य निवड करून उच्चार करावा. (तुझे हे कृत्य चुकीचे आहे असे न म्हणता, “तुझे बरोबरच

आहे पण त्यापेक्षा असे तू केलेस तर अधिक बरे होईल का ?” अशी भाषा असावी.) आपला संसार सावधपणे करावा. अविचारामुळे सगळ्या गोष्टीचा विचका होतो. व्यक्तिगत संसार आणि सामाजिक संसार या दोहोतही सावधानता हवी. ‘म्हणौनि सर्व सावधान । धन्य तयाचें महिमान ॥’ १२-१-१४)

१३) आपणास मरणाची आठवण असावी. ईश्वरभक्तीला सादर व्हावे. अशा प्रकारे जगावे की, मरुन सुद्धा स्वतःची किर्ती उरवावी.

१४) आपले ध्येय समजून जो प्रमाणबद्ध, योजनाबद्ध वर्तन करू लागतो तो बहुत लोकांना ठाऊक होतो. (तो कसा आहे हे लोकांना कळल्यावर त्याच्याबद्दल आदरभाव निर्माण होतो) त्यातून त्याची आर्जवी वृत्ती असेल तर त्याला जगात कशीचीही ददात पडणार नाही. (एखादी गोष्ट अधिकारी व्यक्तिसुद्धा नम्र किंवा आर्जवीवृत्तीने सांगते तेक्हा ती तत्काळ मान्य होते. ‘सर्व आर्जवी’ याचा अर्थ काही ठिकाणी सर्व लोकच त्याच्याशी आर्जवीवृत्तीने वागतात, असा केला आहे.)

१५) अशा उत्तम गुणांनी युक्त असा जो असतो त्यालाच उत्तमपुरुष म्हणावे व त्याने केलेल्या भजनाने जगदीश संतुष्ट होतो.

(आत्मज्ञान, परोपकारी वृत्ती, गोड संभाषण-कला, आणि मनापासूनचे वैराग्य या गुणांचे संमेलन ज्याच्या ठिकाणी असते तो उत्तमपुरुष.)

१६) लोकांनी आपला अवमान होईल अशी कितीही भाषा वापरली तरी आपली मनःशांति ढळू देऊ नये. दुर्जनांशीसुद्धा सख्यत्वाने वागतात तेच खरे साधू. (द.१९-४ मधील ओव्या २५ व २६. “मिथ्या शरीर निंदलें । तरी याचें काये गेलें ।” म्हणून “धीकारल्या धीकारेना । तोचि महापुरुष ॥”)

१७) जो पुरुष उत्तमगुणांनी शृंगारलेला असतो तो ज्ञान आणि वैराग्य यांच्यामुळे शोभून दिसतो. भूमंडळामध्ये तोच एक खरोखर चांगला महापुरुष असतो. (गुण हे अलंकारप्रमाणे आहेत पण अलंकारसुद्धा शोभले पाहिजेत. ज्ञान आणि वैराग्य यांच्यामुळेच गुणालंकार शोभवितात.)

१८) आपण स्वतः कष्ट करावे. पुष्कळांचे पुष्कळ सोसावे. नाना प्रकारे लोकांसाठी झिजावे आणि मागे सद्कीर्ती राखावी.

१९) सद्कीर्ती राहावी अशी इच्छा असेल तर सुखाची इच्छा करू नये. आळसाचे सुख मिळावे इकडेच ध्यान दिले तर कीर्ती मागे उरणार नाही. खरे समाधान विचारांखेरीज कदापि मिळणार नाही.

२०) दुसऱ्याच्या अंतःकरणास धळ्का देऊ नये, गैरकृत्य कधीच करू नये. क्षमाशील असेल त्याच्या थोरवीला कधीच कमीपणा येणार नाही. (दुसऱ्याला आपणापासून मनःस्ताप होता कामा नयें यासाठी जपले पाहिजे. त्यासाठीच विचार केला पाहिजे. विचारपूर्वक कृत्य केले तर वर्तनात चूक होऊन इतरंना मनःस्ताप होणार नाही.)

२१) काम, मग ते आपले असो वा दुसऱ्याचे असो ते परिपूर्ण करावे. वेळप्रसंगी काम करण्यात टाळाटाळ करणे हे श्रेयस्कर नाही. (काम करण्याची मनापासून आवड असावी.)

२२) गोड बोलण्यामुळे मनाला आनंद होतो याचा प्रत्यक्ष अनुभव येतो ना? म्हणून दुसऱ्याला आपल्याप्रमाणेच मानून वागावे.

२३) कोणी कठोर शब्द बोलल्यास वाईट वाटते हाही नेहमीच येणारा रोकडा अनुभव आहे तर मग दुसऱ्याशी कोणत्यातरी निमित्ताने का बरे वाईट बोलावे?

२४) आपल्याला कोणी चिमटा घेतला तर जीव कासावीस होतो या आपल्या अनुभवावरून दुसऱ्याला राखीत जावे. (इतरांशी वर्तन करावे.)

२५) ज्या भाषेमुळे दुसऱ्याला वाईट वाटते ती भाषा अपवित्रच होय. एखाद्या प्रसंगी (बुमरँगप्रमाणे उलटून) ती भाषा आपला देखील घात करते.

२६) जे पेरावे तेच उगवते, बोलल्याप्रमाणे उत्तराचे प्रतिसाद येतात असे आहे तर मग कडवट भाषा का वापरावी?

(वरील २२ ते २६ या ओव्या इतक्या मार्मिक शब्दात गोड बोलण्याची महती सांगत आहेत की त्या सर्वांना ठाऊक व्हाव्या यासाठी विशेषतः संक्रांतीच्या भेट-कार्डावर त्या लिहून पाठवाव्या.)

२७) आपण स्वपराक्रमाने सत्ता, सामर्थ्य मिळवावे आणि त्याने इतरांना सुखी करण्याचा प्रयत्न करावा. पंरतु त्याचा दुरुपयोग करून इतरांना कष्टी करणे ही राक्षसी क्रिया आहे.

(या ओवीत पहिल्या २ चरणात श्रीरामांचे चरित्र आहे तर पुढील दोनमध्ये रावणाचे चरित्र आहे.)

२८) दंभ, गर्व, अभिमान, क्रोध आणि कठोर वाणी हे अज्ञानाचे लक्षण असल्याचे भगवत्गीतेत (अ.१६-४) सांगितले आहे.

२९) या समासात वर्णिलेल्या उत्तम गुणांनीयुक्त असलेला तोच उत्तम पुरुष होय. त्याच्याकडे आकर्षित झालेले लोक त्याला शोधीत फिरतात.

३०) प्रत्यक्ष क्रिया आचरणात न आणणारे जे केवळ शब्दज्ञान असते ते कुन्त्याच्या ओकाप्रमाणे किळसवाणे असते. त्यामुळे भली माणसे तिकडे पहात सुद्धा नाहीत.

३१) जो अंतःकरणापासून ईश्वराची भक्ती करतो आणि उत्तम गुणांनीयुक्त असतो तो महापुरुष असतो. त्याचा शोध घेण्यासाठी लोक हिंडतात. (श्री समर्थाची नेमकी हीच अवस्था होती. समर्थप्रताप ग्रंथामध्ये गिरीधर म्हणतात “श्री गुरु समर्थ येकांती बैसती | लोक दर्शनार्थ येती | सकळ प्रांतीचा स्वामी परामर्श घेती | चिंता करती विश्वाची ॥”)

३२) वर सांगितलेल्या गुणांचा अंगीकार केलेला जो महापुरुष किंवा महंत असतो त्याने लोकसंग्रह करावा. त्यांना भक्तिमार्गास लावून परमेश्वराला संतुष्ट करावे. देव आपलासा करावा.

३३) आपण केवळातरी आकस्मिक मरून गेलो तर मग देवाचे भजन कोण करणार, (अस्त्रा विचार करून) या कारणाने पुष्कळ लोकांना भजनमार्गाला लावावे.

३४) आमची अशी प्रतिज्ञा आहे की शिष्यवर्गाकडे कशाचीही याचना करावयाची नाही. आमच्या पश्चात त्यांनी परमेश्वराचे भजन करावे इतकीच मागणी आहे.

(श्रीसमर्थांनी २० दशकी दासबोध पूर्ण करून झाल्यावर त्यांनी एक शेवटची ओवी सांगून ती द.१२-१० मध्ये घालण्यास सांगितली तीच ही ३४ वी ओवी होय. आपणा सर्वांना श्रीसमर्थांनी केलेली ती आज्ञाच होय. संदर्भ : श्रीसमर्थवितार, ले. स. भ. शंकरराव देव, पृष्ठ ४७४)

३५) हे घडण्यासाठी लोकांचा समुदाय केला पाहिजे आणि मोठा उत्सव झाला पाहिजे. परमेश्वर कृपा करील असे हस्तेपरस्ते केले पाहिजे.

३६) लोकसंग्रह तयार करण्यासाठी दोन लक्षणे महंताच्या अंगी असली पाहिजेत. त्यांच्याकडे आता अवधान द्यावे.

३७) लोकांमध्ये भक्ती निर्माण होण्यासाठी रोकडी प्रबोधनाची शक्ती असली पाहिजे आणि पुष्कळ लोकांचे जे मनोगत असेल ते हाती घेतले पाहिजे. (ते मनोगत पूर्ण होण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत.)

३८) यापूर्वी जे उत्तम गुण सांगितले आहेत ते ज्याच्या ठिकाणी असतील त्याला लोक (आपला नेता) मानू लागतात. मग त्याच्या प्रबोधनाला यश येते. (त्यामुळे त्याचे कार्य वाढू लागते.)

३९) बोलल्याप्रमाणे ज्याची कृती असते आणि जो स्वतः करून नंतर लोकांना करावयास सांगतो त्याचा उपदेश लोक प्रमाण मानतात.

४०) जे लोकांना आवडत नाही ते करण्यास लोक तयार होणार नाहीत. सृष्टीत आपण एकटे आणि लोक तर पुष्कळ आहेत. (लोकशाही जमान्यासाठी हा विचार अत्यंत मोलाचा आहे. बहुसंख्य मते आपल्या बाजूला असली तरच आपले म्हणणे मांडण्याची सोय होते.)

४१) म्हणून प्रथम सहकारी तयार केले पाहिजेत. त्याना सांभाळत हळूहळू शिकवावे आणि विवेकाने त्यांना आपल्या उपदेशाच्या शेवटच्या पायरीपर्यंत न्यावे. (महंताने एकदम धांदल करून अनुयायांना मागे येण्यास लावू नये.

मुलाच्या मनोगतें बोलावें । मुलाच्या मनोगतें चालावें ।

तैसे जनास सिकवावें । हळूहळूं ॥

याच विचाराची छाया येथे दिसते.)

४२) ही विवेकाची कामे आहेत. जो विचारवंत पुढारी असेल तोच नियमाने (चिकाटीने) ही कामे करील. इतर बिचारे भ्रमाने परस्परात भांडत बसतील. (आणि कार्य पुढे रेटणारच नाही.)

४३) सैन्याचे पाठबळ असल्याविना एकटा सेनापती कितीसा टिकाव धरू शकेल? त्यासाठी पुष्कळ लोकांना (अनुयायी मंडळीना) संतुष्ट ठेवावे (म्हणजेच ते पाठराखण करतील.) (लोकसंग्रहाची कितीतरी बहुमोल सूत्रे या समासामध्ये दिली गेली आहेत. आपली दासबोध अभ्यास मंडळे चालवितानासुद्धा त्या सूत्रांकडून मार्गदर्शन होऊ शकेल.)

◆ ◆ ◆

स्वाध्याय ९ वा

(द.१८-६ : उत्तमपुरुष निरूपण)

प्रास्ताविक : या समासाच्या पाठ्यपुस्तकात दिलेल्या सारांशामध्ये सांगितल्याप्रमाणे श्रीसमर्थाच्या काळी श्रीशिवाजी राजे हे एक ईश्वरी कृपेला पात्र झालेले सत्युरुष होऊन गेले त्यांचे शब्दचित्र या समासामध्ये

आढळते. पण प्रारंभीच्या ३ ते ६ या ओव्या वाचताना तर एखाद्या खलपुरुषाचे वर्णन येथे आढळते हे येथे का आले आहे? त्याचा संदर्भ लागावा म्हणून या समासाची पाश्वर्भूमी ठाऊक करून घेण्याची आवश्यकता आहे.

शके १६०३ च्या मार्गशीर्षमध्ये श्रीसमर्थानी दासबोध ग्रंथाच्या रचनेवर शेवटचा हात फिरविताना जुळवाजुळव करून दोनशे समासांचा ग्रंथराज दासबोध निर्माण केला त्यावेळी पूर्वी लिहिलेल्या काही ओवीबद्ध पत्रांचा समावेश ग्रंथात केला.

समग्र समासाचे अर्थाच्या दृष्टीने विश्लेषण केल्यास आपणास असे आढळून येते की १ ते १२ ओव्या शिवाजीमहाराज खानाच्या भेटीला जाण्यापूर्वीच्या पत्रातील असाव्यात. त्यामध्ये ३ ते ६ ओव्यात जणू अफझलखानाचे वर्णनच आहे आणि पुढील ओव्या काहीशा मार्गदर्शक सूचना देणाऱ्या दिसतात.

पुढील १३ ते २० ओव्या शिवरायांनी खानावर विजय मिळविल्यानंतर त्याना पाठविलेल्या अभिनंदनपर पत्रातील असाव्यात. सावधपणे महान यत्न करणे आणि प्रसंगी धारिष्ट धरून अद्भुत शौर्य प्रगट करणे हे शिवरायांचे गुणवर्णन केले आहे पण हे ‘आपणास ईश्वरी देणे आहे’ असे उद्गार १२ ते १८ ओव्यांमध्ये एकसारखे काढून ‘अहंकाराचा वारा लागू देऊ नका’ असा गर्भित इषारा दिला आहे. सद्गुरु शिष्याची काळजी कशा प्रकारे घेतात त्याचेहि दिग्दर्शन त्यातून होते.

एकंदरीत १ ते १२ आणि १३ ते २० अशा ओव्यांची दोन स्वतंत्र पत्रे एकत्रित करून हा समास निर्माण झाला आहे असे दिसते.

१) अनेक प्रकारचे अलंकार आणि वस्त्रे यांनी शरीर सुशोभित केले जाते पण विवेक, विचार आणि राजकारण यांनी अंतःकरण सुशोभित करावे.

२) एखाद्याचे शरीर सुंदर आणि तजेलदार आहे पण अंतरामध्ये जर चतुरपणाची बीजे नसतील तर ते कधीच शोभिवंत दिसणार नाही.

३) तोंडाळ, हेकट (माझे तेच खरे मानणारा) आणि कठोर भाषा वापरणारा, अभिमानाच्या तोऱ्यामध्ये डुलत असतो. तो न्याय, नीतीचा विचारसुद्धा मनात आणत नाही.

४) तो तर्हेवाईक वृत्तीचा असून कोणाची मुलाहिजा ठेवीत नाही. तो चटकन रागावणारा असतो. राजकारणात समेट करण्याचा (किंवा सुसंवाद करण्याचा) विचार करीत नाही.

५) अशा प्रकारच्या लबाड, विश्वासघातकी माणसाच्या बोलण्यात खरेपणा कधीच नसतो. अशी लहरी आणि पापी माणसे राक्षसच समजावी. (फेफरे येणाऱ्या माणसास झटके येतात तशाँच अशा माणसाच्या लहरी असतात.)

६) (राजकारणामध्ये) सर्व प्रसंग सारखेच येत नाहीत म्हणून वर्तणुकीचा एकच नियम तेथे उपयुक्त ठरत नाही. नियमाचा आग्रह धरून बसल्यास राजकारण साधत नाही.

७) (म्हणून राजकारणात) अति नेमस्तपणा सोडून घावा. प्रसंग पाहून वर्तन करावे. विचारवंत पुरुषाने हड्डीपणाने उगाचच नेमस्तपणाचा आग्रह धरून बसू नये.

८) फार हट्ट धरून बसल्यास आपसातच फूट होते आणि पक्ष उत्पन्न होतात. अशा वेळी

कोणत्यातरी एका पक्षाचा शेवट होतो.

(वरील तीन ओव्यांमधील आशय असा दिसतो की शत्रुपक्ष जेव्हा नीतीन्यायाचा विचारसुद्धा करीत नाही तेव्हा आपण त्या नियमांचे एकतर्फ पालन करण्याने राजकारणाचा घात होतो. श्रीकृष्णाने हीच नीती कर्णवधप्रसंगी पांडवांना सांगितली.)

९) ईश्वराला आपला अभिमान आहे हे बरे आहे. त्यातल्या त्यात (कुलदेवता) तुळजाभवानीची आपणावर विशेष कृपा आहे तथापि विचारपूर्वक तजवीज करून कार्य करावे.

(वरील ओवीचा लक्षार्थ नीट समजून घेतला पाहिजे. ईश्वराची कृपा जरी प्रत्ययाला आली तरी भोंगळपणाने कशाही प्रकारे कोणत्याही प्रसंगात वागून चालूणार नाही अशी सूचना श्री समर्थ येथे करीत आहेत. लढाईत यश मिळण्यासाठी रणक्षेत्राचा अभ्यास, शत्रुपक्षाची लष्कराची स्थिती, संख्याबळ, इत्यादि अनेक गोष्टींचा विचार केला पाहिजे. हे सर्व केल्यासच तुळजाभवानीच्या कृपेने यश प्राप्त होईल, इतका आशय या ओवीत आहेत. ऐहिक सत्ता आणि पारलौकिक सत्ता यामध्ये वैचारिक गलत होता कामा नये.)

१०) आपण नेहमी सावध आहातच. आपणास सूचना करण्याचे कारण नाही. परंतु काही गोष्टी अनुमानात (किंवा तर्कात) आणून वागले पाहिजे.

११) सामर्थ्यसंपन्न पुरुषापाशी अनेक माणसे असतात त्यांचा अभिमान धरला पाहिजे. तो पाहून ती माणसे निश्चल निष्ठेने वागतात. (नेत्याचा जर अनुयायांवरच अविश्वास असेल तर तेही चंचल मनाचे बनतात.)

१२) दुर्जन (दुष्ट प्रवृत्तीच्या) म्लेंच्यांचे (यवनांचे) फार दिवसांचे बंड माजलेले आहे. त्यामुळे अखंड सावध राहिले पाहिजे. (गाफीलपणा झाला की घात झालाच. या ओवीतील ‘बंड’ हा शब्द फारच अर्थवाही आहे. म्लेंच्यानी जरी राजसत्ता प्राप्त केली असली तरी ते खरे राजे नाहीत. बंडखोराला सत्ता मिळाली तरी मूळ सत्तेच्या दृष्टीने तो राजा नव्हे तर बंडखोरच आहे. यवनी सत्ता हे बंडच आहे अशी सूचना त्या शब्दाने ओवीत दिलेली आहे.)

१३) सर्व गोष्टींचा खरा कर्ता ईश्वर आहे. त्या ईश्वरानेच ज्याच्यावर कृपा केली आहे, त्या पुरुषाचा दृष्टीकोन (विचार) एखाद्यालाच कळतो.

(अफझुलखानाच्या स्वारीप्रसंगी शिवरायांनी जो विचार केला आणि विविध कामगिया निरनिराळ्या लोकांवर सोपवित्या त्याबद्दलची अंतस्थ योजना निकटवर्तीयांना देखील कळली नव्हती. कामगिरी फत्ते झाल्यावरच त्यांना तो उलगडा झाला.)

१४) न्याय, नीती, विवेक (पर्यायातून निवड केलेला विचार) अनेक प्रसंगांना (यशस्वी) तोंड देणे, इतरांच्या मनातील विचार नेमके समजणे या गोष्टी ज्याला साध्य होतात त्याला ईश्वरी कृपाच प्राप्त झालेली असते.

१५) अत्यंत खबरदारी बालगून महान यल करणे, कठीण प्रसंगी धीर धरून साहसाने अद्भुत पराक्रम करणे हे ईश्वरी देणे आहे.

१६) यश, कीर्ती, प्रताप यांचा महिमा ज्याला प्राप्त झाला आहे, ज्याच्या उत्तमोत्तम गुणांना अन्यत्र

तुलना नाही त्याला ईश्वरी कृपाच प्राप्त झाली आहे असे समजावे.

१७) जो देव, ब्राह्मणाविषयी आचार विचार सांभाळतो, जो कितीतरी लोकांचा आधार असतो, ज्याच्या हातून सतत परोपकार घडत असतो त्याच्यावर ईश्वरी कृपा असते.

१८) जो इहलोक आणि त्याचबरोबर परलोकाबद्दलही विचार करतो, जो अखंड खबरदारीने सावधपणे राहातो, जो अनेक लोकांचे (दुःख) सोसतो तो पुरुष ईश्वराचे देणेच आहे.

१९) देवाचा कैवार घेणे, ब्राह्मणांची चिंता करणे, सर्व लोकांचे संरक्षण करणे हे ईश्वरी देणे आहे.

२०) धर्मस्थापना (धर्माविरील संकट नाहिसे करून पुनर्स्थापना) करणारे पुरुष (हे ईश्वराचे जणु अवतारच असतात,) पूर्वी झाले होते, आज (तुमच्या रूपात) आहेत व पुढेही होतील ही ईश्वरी कृपाच आहे.

(शिवाजी महाराजांना श्रीसमर्थ ईश्वरी अवतारच मानीत असत असे या ओवीतील शब्दप्रयोगावरून दिसते.)

२१) जो उत्तमगुणाची कदर करतो, ज्याचा तर्क आणि विवेक तीक्ष्ण आहे, ज्याची वासना धर्माकडे आहे आणि ज्याने पुण्यकर्म केली आहेत तो पुरुष म्हणजे समाजाला ईश्वरी देणगीच आहे.

२२) ज्या विवेक विचाराने प्रपंच आणि परमार्थ यामध्ये यशप्राप्ती होते, ज्यामुळे पैलपार जाता येते अशा युक्त्या प्रयुक्त्या करणे हे सर्व गुणांचे सार आहे.

(या शेवटच्या ओवीवरून केवळ ऐहिक यशप्राप्ती हे जीवनाचे ध्येय नसून परमार्थाचे अवधान असणे हेही तितकेच महत्त्वाचे आहे हे सूचित केले आहे. श्रीसमर्थांचा उपदेश केवळ एकांगी कोठेही नाही.)

सूचना - दासबोध अभ्यासमंडळामध्ये या समासाचा अभ्यास करताना श्रीशिवरायांना समर्थांनी लिहिलेले प्रसिद्ध पत्र (निश्चयाचा महामेरु) आणि ह्या समासातील ओव्यांतील शिवरायांचे सद्गुणदर्शक ओव्या यांची तुलना केली जावी. तसेच प्रतापगडची झुंज समजून घेण्यासाठी श्री. बाबासाहेब पुरंदरे यांचे 'राजा शिवछत्रपति' यासारखे पुस्तक संदर्भार्थ घेतले जावे. यामुळे अभ्यासाला जिवंतपणा येतो आणि प्रबोधन सखोल होऊन दासबोधाबद्दल अधिकच गोडी वाटते याचा अनुभव घ्यावा.

◆ ◆ ◆

स्वाध्याय ९० वा

(द. ९९-९० : विवेकलक्षण निरूपण)

१) ज्या ठिकाणी महंत असतो तेथे अनेक विषयांवर सतत विचार विनिमय चालू असतो. तेथे नानाप्रकारच्या समस्यांवर आणि राजकीय प्रश्नांवर चर्चा चालते. (अध्यात्म, उपासना, राजकारण हे तीन विषय चर्चिले जातात.)

२) जगात जे सद्गुण आहेत त्याच्याबद्दल तेथे निरूपण चालते. निरूपणावाचून तेथे एक क्षणही रिकामा जात नाही. (भगवंताचे ठिकाणी सर्वसद्गुण असतात त्याला षड्गुणैश्वर म्हणतात. त्याच्या गुणांचे

म्हणजे भगवंताचेच निरूपण तेथे होते.)

३) अनेक शंकाच्या उत्तराबद्दल साधार चर्चा तेथे होते कोण खरे कोण लबाड याबद्दल शास्त्राच्या आधारे नानाप्रकारे चर्चा होतात. (सार असार, सत्य असत्य याबद्दल निश्चिती तेथे होते.)

४) तेथे भक्तिमार्गाचे स्वरूप स्पष्टपणे कळणे, उपासनामार्गाचे आकलन होते. माणसाच्या अंतर्यामी ज्ञानविचार स्पष्ट होऊन स्थिर होतो. 'विभक्त नव्हे तो भक्त' ही भक्तीची व्याख्या दासबोधात केली आहे. अहंभाव पूर्णपणे नाहिसा करण्यासाठी उपासना किंवा साधना हवी. या उपासनेतून परमेश्वराचे सत्यस्वरूप कळणे हे ज्ञान होय. या सर्व संबंधात महंताचे निरूपण चालू असते.)

५) महंताला वास्तविक वैराग्याची आवड, आणि उदासवृत्तीची गोडी असते पण त्याच्या मागे कामे फार. तथापि या कामाच्या उपाधीत तो स्वतः सापडत नाही (कमलपत्राप्रमाणे त्याची वृत्ती असते)

६) त्याला साहित्य (प्रबंध) तोंडपाठ असतात त्यामुळे प्रश्नांची उत्तरे तो समाधानकारक देऊ शकतो. त्याच्या सुयोग्य व नेमक्या उत्तरांमुळे सर्वांच्या अंतःकरणाची तृप्ती होते.

७) त्याबद्दलच्या भोवतालच्या लोकामध्ये प्रेमादराची भावना असते म्हणून तेथे विचक्षणी लोकाचे काही चालत नाही. त्याच्या परिसरात जरी गर्दी असली तरी त्याच्या अंतरंगाबद्दल त्यातील कोणालाच कल्पना येत नाही.

८) ईश्वराची उपासना करून तिचा प्रसार करण्यासाठी तो सर्वत्र जातो. त्यामुळे जगामध्ये तो सर्वांना ठाऊक होतो. (उपासना ही ढालीप्रमाणे त्याचे रक्षण करते. तिच्या आश्रयाने सर्वत्र संचार करण्याचा आदेश या ओवीत आढळतो.)

९) लोकांना महंत ठाऊक असतो पण तो सहज प्राप्त होत नाही तो नेमके काय करतो हे कळत नाही. अनेक देशाचे नाना प्रकारचे लोक त्याला भेटावयास येऊन जातात.

(स्वाध्याय ८ ओवी ३९ चे स्पष्टीकरण पहावे. ओवी म्हणजे श्रीसमर्थाचे जणू आत्मचरित्रिच आहे.)

१०) भेटीसाठी आलेल्या सर्वांची मने तो सांभाळतो आणि त्यांच्या अंतःकरणात विवेकाची पेरणी करतो. ज्यांच्या मनामध्ये वैचारिक गोंधळ माजून जे एकान्तिक वृत्तीचे झालेले असतात त्यांना महंत निश्चयात्मक उपदेश खुबीने करतो.

११) त्याला मानणारे किती लोक आहेत ते इतरांना कळत नाही. त्याच्या लोकसंग्रहाची मोजदाद करता येत नाही पण त्या सर्वांना तो श्रवण मननाच्या मार्गाला लावतो.

१२) आपल्या अनुयायांची समजूत घालणे, त्यांना गद्य पद्य (समजावून) सांगणे. दुसऱ्याचे मन सर्वकाळ राजी राखणे; हे तो सांभाळतो.

१३) असा त्याचा शिरस्ता (नित्यनेम असल्याने) तो सर्वकाळ विवेकाने वागतो. अशाप्रकारे सावधपणा बाळगणाच्याकडून अविवेकाचे वर्तन होतच नाही.

१४) जे काही ज्ञान आपल्याकडे असेल ते सारे लोकांना हळूहळू देत असावे. पुष्कळ लोकांना शहाणे करावे. (हे महंताचे कार्यच असते.)

१५) विशेषतः जो वृत्तीने निःस्पृह आहे अशा अनुयायाला परोपरीने शिकवावे त्याच्या मनातील

संशय किंवा शंका निपटून काढून टाकाव्या.

१६) जास्तीत जास्त समाजकार्य किंवा देवकार्य आपण स्वतः करावे व जे हातून होणार नाही ते लोकांकरवी करवावे. पण भगवंताचे भजन मागे राहून जावे हे योग्य नव्हे.

(ईश्वरभक्तीची प्रेरणा देणे हेच काम प्रमुख असल्याचे तो महंत जाणतो.)

१७) आपण स्वतः करावे आणि इतरांकडूनही करवावे. आपण विवरण करावे आणि इतरांनाही विवरण करण्यास सांगावे, आपण भजनमार्ग धरावाच पण इतरांनाही त्यासाठी प्रवृत्त करावे. (श्रीसमर्थांची समाजाची हिताची जाण आणि लोकसंग्रहाची वृत्ती अशा ओव्यातून प्रगट होते.)

१८) काही वेळा परिचित लोकांकडून कार्य होत नाही तेव्हा त्यांचा कंटाळा येतो. अशावेळी नवीन ठिकाणी जावे व तेथे महंती करावी. होईल ते कार्य करण्यास आळस करू नये.

१९) देहामध्ये जो असतो तो 'देही' म्हणजेच अंतरात्मा, त्याचा अभ्यास महंताने नित्य करावा. अभ्यास जो करीत नाही तो महंत बुडाला (म्हणजे) तो महंत मान्यता प्राप्त होऊ शकत नाही. म्हणून महंताने लगबगीने नवीन लोकांना शहाणे करावे. (या ओळीत 'देह्याचा अभ्यास' असा शब्द आला आहे. स्वतःमधील अंतरात्मा किंवा अन्य देहातील आत्मा जाणण्याचा अभ्यास येथे अभिप्रेत आहे. 'देही' या शब्दापासून देह्याचा हे रूप झाले आहे.)

२०) महंताने उपाधीत सापडू नये तथापि त्याने उपाधीला (किंवा कार्याच्या व्यापाला) कंटाळून जाता कामा नये. कोणत्याही कामाबद्दल आळस किंवा सुस्ती कामा नये.

२१) सुस्तीमुळे कामाचा व्हायचा तो सर्वनाश होतो. वेडेपणाने हा तिकडे उगाचच नुसते पाहात राहातो. आळशी आणि हृदयशून्य (भावनारहित) असणाऱ्याकडून काहीच (सत्कार्य) घडत नाही.

२२) महंताचे कार्य हे सोपे नसते तो धकाधकीचा मामला असतो. जो देहाने, मनाने, वृत्तीने दुबळा असतो त्याच्याकडून महंती होणे शक्य नाही यासाठी महंताने दुबळ्यांना त्या कामासाठी हाती न धरता बलवान लोकांनाच नानाप्रकारच्या युक्त्या, विचार किंवा कुशलतेच्या गोष्टी शिकवाव्या. (महंतापाशी व्यक्तीची पारख करण्याची कला असली पाहिजे.)

२३) कामाचा व्याप सुसद्ध होईल, तेथर्पर्यंतच लोकांमध्ये महंताने राहावे. आणि तो सांभाळणे अशक्य होताच दूर निघून जावे. कोठेतरी आनंदी अवस्थेत परिभ्रमण करावे. (चिडचीड करणाऱ्याच्या हातून महंतीचे कार्य मुळीसुद्धा होऊ शकत नाही.)

२४) जो उपाधीपासून स्वेच्छेने सूटून जातो त्याची निस्पृहता मजबूत राहाते. जेथे कार्याला अनुकूल परिस्थिती असेल तेथे स्थिर मनाने तो जाऊ शकतो. (महंताने व्याप वाढवीत असतानासुद्धा परिभ्रमण करून सर्व ठिकाणची परिस्थिती पाहून ठेवावी. एके जागी प्रस्थान ठेवताच दुसऱ्या ठिकाणी कार्याची मुहुर्तमेढ रोवावी. हे मोठे मार्मिक मार्गदर्शन येथे केले आहे.)

२५) कीर्ती हवी असेल तर सुखासीनता कामा नये. सुखासीनता हवी असेल तर कीर्ती लाभणार नाही. (हे एक त्रिकाळाबाधित सत्य आहे. स्वाध्याय ८ द. १२-१०-१९ ही ओवी अशीच आहे.) कोणतेही कार्य (प्रयत्नपूर्वक चिकाटीने) केल्याशिवाय होऊच शकत नाही. मनुष्य कोठेही जावो, हाच प्रत्यय येतो.

२६) आपण केले नाही म्हणून कार्य व्हावयाचे ते थांबणार नसते. दुर्बळ प्राणी मात्र काम न करण्याचे निमित्ते सांगत पुढे राहतो. (मग त्याचे महत्त्व शिळक राहत नाही त्याच्या पदरी दुबळेपणा येतो.)

२७) संसार करीत असताना तो परिपूर्ण होण्यापूर्वीच जर उत्साह अगोदरच सोडून दिला, मध्यंतरीच जर धीर सोडला, तर हा संसार शेवटपर्यंत कसा निभावून नेता येईल? (संसारात संकटे ही यावयाचीच हे गृहित धरले पाहिजे. मनाच्या नेभळेपणाने संकटाला तोंड देता येणार नाही. तकवा या शब्दाचा अर्थ काही ठिकाणी उत्साह किंवा जोर असा दिला आहे. “लवचिकपणा” असाही त्याचा अर्थ आहे. ओल्या मातीचा गोळा जसा दाबावा तसा आकार घेतो; असे माणसाचे मन संकटप्रसंगी लवचिक असेल तर दैवी आपत्ती कोसळल्यावरही मनुष्य तग धरू शकतो. “ठेविले अनंते तैसेचि राहावें। चित्तीं असू द्यावें समाधान ॥” याप्रमाणे मनातील समाधानाला धक्का न लागू देता आघात सहन करणे आणि धैर्य धरून पुढे वाटचाल करणे आवश्यक ठरते.)

२८) संसारामध्ये उत्पत्ती, स्थिती आणि लय ही गती असल्याने तो मुळामध्येच अशाश्वत आहे. विवेकाच्या आधाराने संसार नीटनेटका, व्यवस्थित करावयाचा प्रयत्न करावा. तो नीटनेटका करताना त्यातील आसक्तीच कमी होत जाते. (निदान आसक्ती कमी होत जावी ही अपेक्षा आहे.)

२९) ज्या मालमसाल्याच्या आधाराने संसाराची इमारत उभी केली जाते त्याची नीट पहाणी केली तर तो अशाश्वत आहे हे मनाला समजून येते. तथापि हे जरी खरे असले तरीही कोणी धीर सोडून देऊ नये.

३०) (कारण) धीर सोडल्याने काहीच साधत नाही जे दुःख सोसावयाचे ते सोसावेच लागते. (मग धीटपणे संकटाला सामोरे का जाऊ नये, हे या सांगण्याचा भावार्थ आहे.) शहाणा मनुष्य अशा नाना प्रकारचे विचार बुद्धीत आणतो अशा प्रकारची अनेक लोकांची मते जाणतो. (त्यामुळे तो संकटामुळे विचलित होत नाही. अशा प्रकारचा मोठाच सांत्वन करणारा विचार या समासाच्या अखेरीला मांडला आहे. आजवर लक्षावधि लोकांना त्यातून जीवनावश्यक धैर्यही मिळाले आहे. आकाशींची जणू कुहाडच मस्तकावर कोसळलेल्या अवस्थेत एका विधवा भगिनीने या ओव्यांच्या आधारावर मनाचा तोल तर सांभाळलाच पण आपल्या एकुलत्या एक मुलाचे संगोपन, संवर्धन, शिक्षण मोठ्या हिंमतीने केले. गरीबीवर मात करून मुलाला परदेशातील उद्य पदवी प्राप्त करून दिली.

श्रीसमर्थाच्या या विवेकलक्षण निरूपणाचा अर्थ जीवनामध्ये प्रत्यक्ष उत्तरविणारी अशी किती तरी उदाहरणे आहेत. दीनदुबळ्या जीवांवर आलेल्या संकटप्रसंगी दुसरे सर्वसामान्य जीव कोणते सांत्वन देऊ शकणार? पण अशावेळी श्रीज्ञानदेव, तुकाराम, समर्थादि संतांच्या वाडमयातून त्या होरपळलेल्या जीवांना जीवनासाठी आधार मिळतो. दासबोधातील वरील २७ ते ३० ओव्यांचे सामर्थ्य संकटग्रस्त जीवांना प्रत्ययाला येते. जीवनासाठी नवप्रेरणा देणाऱ्या या ओव्यांचा अर्थ नीट समजून घ्यावा. “फिका होणे” म्हणजे आसक्ती कमी होणे. “जिनसाना” = घटक वस्तू किंवा मालमसाला, तकवा = उत्साह, जोर, चिवटपणा इत्यादि अर्थाच्या छटा समजून घेऊन निरनिराळ्या प्रकारे लक्ष्यार्थ समजून घेतला पाहिजे.)

स्वाध्याय ११ वा

(द.१४-६ : चातुर्यलक्षण)

१) माणसाला त्याचे (तोंडावळा, रंग, उंची इत्यादिमुळे) लाभलेले रूप स्वप्रयत्नांनी पालटता येत नाही, ते जन्मजात असल्याने त्यावर काही इलाज चालत नाही म्हणून त्याने प्रयत्नसाध्य अशा गुणांच्या किंवा अगांतुक गुणांच्या प्राप्तीसाठी प्रयत्न करावा. (येथे श्रीसमर्थ गुणांचे वर्गीकरण दोन भागात करतात. जे उपजत प्राप्त झाले ते सहजगुण आणि प्रयत्नाने प्राप्त होतात ते अगांतुक गुण.)

२) काळे माणूस (प्रयत्नामुळे) गोरे होऊ शकत नाही. तोंडावर निसर्गतः असलेले वण प्रयत्नाने जात नाहीत, मुका मनुष्य बोलू शकत नाही हे त्याचे सहजगुण (किंवा जन्मजात) गुण आहेत.

३) आंधळे माणूस डोळस होत नाही, बहिन्यास ऐकू येत नाही, पांगळ्यास चालता येत नाही हे उपजत गुण आहेत.

४) कुरुपतेची अनेक लक्षणे आहेत; किती म्हणून ती सांगावी? म्हणून रूप आणि सोंदर्य प्रयत्नांनी बदलता येत नाही. (असे पहिल्या ओवीत सांगितले)

५) (परंतु अवगुणांचे मात्र असे नाही.) अवगुण सोडावयाचे ठरविले तर ते सोडता येतात आणि उत्तम गुण प्रयत्नांनी आत्मसात करता येतात, शहाणा मनुष्य अवगुणांचा त्याग करून उत्तम गुणांचा स्वीकार करतो, (प्रयत्न केला असता मनुष्य स्वतःमध्ये आमूलग्र बदल अशाप्रकारे करू शकतो. हरतर्हेच्या कला, क्रीडा यामध्ये तो प्राविष्ट्य मिळवू शकतो. परोपकार दयाळवृत्ती, यासारख्या सदवृत्ती तो वाढवू शकतो हा सिद्धान्त सुस्पष्टपणे या समासात मांडण्यात आला असल्याने हा समास विद्यार्थ्यांना शाळकरी वयातच पाठान्तराला देण्याइतका महत्वाचा आहे.)

६) मूर्खपण सोडावयाचे म्हटले तर सोडता येते व शहाणपण शिकता येते. त्या दृष्टीनेच प्रयत्न केले तर हे सर्व समजते.

७) आपल्याला जर लोकांमध्ये मान्यता हवी अशी आवड असेल तर सद्गुण मिळविण्याच्या प्रयत्नांची उपेक्षा आपण का बरे करावी? चातुर्य किंवा शहाणपणा अंगी असल्याविना श्रेष्ठपणा कधीच मिळत नाही.

८) या गोष्टीची जीवनात प्रचिती येते तर मग स्वतःचे हित करण्याच्या प्रयत्नात टाळाटाळ का करावी? जो सन्मागने जातो तोच सज्जनांना आवडतो.

९) स्वतःचे शरीर कितीही (वस्त्रालंकाराने, छानछोकीने) सजविले तरी शहाणपणाविना ते वाया जाते. एखाद्या वेड्याला उगाचच गुणावाचून सजविण्यासारखे हे होते.

१०) माणसाने आपले अंतरंग सद्गुणांनी शृंगारावे. नाना प्रकारचे ज्ञान त्यात साठवावे. (त्याच्या सहाय्याने) संपत्ती किंवा वैभव प्रथम प्राप्त करावे आणि सावकाश त्याचा उपभोग घ्यावा. (सन्मागने संपत्ती प्राप्त करून तिचा उपयोग करण्याचा उपदेश विद्यार्थ्यांना प्रेरकच आहे.)

११) जो मनुष्य स्वतः प्रयत्न करीत नाही, शिकत नाही, शरीराने कष्ट करीत नाही, आणि उत्तम

गुणांचा स्वीकार करीत नाही तो सदा कोपिष्ट किंवा चिडचिड करणारा असतो.

१२) आपण दुसऱ्याला जे केले असेल त्या उसन्याची परतफेड तशीच करावी लागते. लोकाला आपण त्रास दिला तर आपणालासुद्धा त्यांचा त्रास सहन करावा लागून आपण कष्टी होतो.

१३) जो न्यायाने वागतो तो शहाणा समजावा व अन्यायाने वागतो तो दैन्यवाणा होय. नाना प्रकारे चातुर्यने कसे वागावे याची लक्षणे शहाण्या लोकांनाच ठाऊक असतात.

१४) जे पुष्कळांच्या पसंतीला पडते तिचा स्वीकार त्यांच्याकडून होतो. पुष्कळांना जे नापसंत असते ते जगाने निंद्य ठरविले असल्याने व्यर्थ जाते.

१५) अनेक लोक आपणास अनुकूल व्हावेत की प्रतिकूल, हे ज्याचे त्याने ठरवावे आणि आपणास ज्यामुळे समाधान लागेल अशीच वर्तणूक ठेवावी. (वरील ३ ओव्यांमध्ये समाजामध्ये वागताना लोकप्रियता कशी मिळवावी याची जणू सूत्रेच दिली आहेत. विशेषत: लोकशाही जमान्यातील कार्यकर्त्यांना ती चांगलीच मार्गदर्शक आहेत.)

१६) आपण दुसऱ्यास समाधान मिळू दिले असता आपणसही ते लाभते. इतरांशी मैत्रीचे गोड संबंध ठेवले असता त्याची परत पावती तशीच मिळते. (चांगले संबंध जुळविण्यास बराच काळ लागतो) पण मैत्रीचे संबंध क्षणामध्ये बिघडणे शक्य असते.

१७) 'अहो म्हटले असता 'काहो' असे उत्तर येते आणि 'अरे' म्हटल्यास लगेच 'कारे' असा जबाब येतो हे आपण नित्य ऐकत असताना आपण नादानपणाने का बरे वागावे?

१८) अंतरंग चातुर्यने शृंगारले जाते आणि शरीर चांगल्या वस्त्राने शोभिवंत दिसते या दोहोमध्ये कोणते थोर (किंवा श्रेयस्कर) आहे? याचा आपणच विचार करावा.

१९) आपले शरीर बाह्याकारे वस्त्रे अलंकार यानी सजविले तर त्यामुळे लोकांना कोणता लाभ होणार? (अर्थात कोणताही नाहीच पण उलट आपल्या छानछोकीपणाचा तिरस्कारच होईल काही जण मत्सरही करतील) पण आपल्या शहाणपणाने लोकांचे संकटापासून रक्षण आपणास करता येईल.

२०) आपण चांगले खावे, प्यावे, चांगले वस्त्र नेसावे, पांघरावे, लोकांनी आपणास बरे म्हणावे अशीच वासना सर्वसामान्य माणसाला असते.

२१) पण जो तनमनपूर्वक लोकांसाठी झिजतो त्यालाच लोक 'भला माणूस' म्हणतात. जो उगाच (भलेपण मिळविण्याबद्दलच्या) नुसत्या कल्पनाच करीत बसतो त्याला (भलेपणाचा लाभ न होता उलट) कष्टीच व्हावे लागते.

(कोणत्या क्रियेने काय घडते याचे सोप्या शब्दात हे विवेचन वरील दोन ओव्यात केले आहे. आपल्या वासना कोणत्या असतात व त्या फलद्रूप का होत नाहीत हे आपणास कळले पाहिजे.)

२२) लोकांचे एखादे काम अडून राहिले असता ते ज्या माणसामुळे (अडचणी बाजूला होऊन) पूर्ण होऊ शकते त्याच्याकडे लोक कामासाठी आकर्षित होतात.

२३) म्हणून दुसऱ्यांना आपण सुखी करावे त्यामुळे आपणासही सुख मिळते, आणि दुसऱ्यास आपण त्रास किंवा पीडा केली तर आपणासही कष्टी व्हावे लागते.

(सुख प्राप्तीचा खरा मार्ग या ओवीमध्ये श्रीसमर्थानी अगदी सोप्या भाषेत सांगितला आहे. सर्व संताचा हाच अभिप्राय आहे. पुणे येथील साधू वास्वानी यांच्या पुतळ्याच्या खाली सुखी होण्याचा हाच सुलभ उपदेश रेखून ठेवला आहे.)

२४) या गोष्टी साहजिक व उघडच आहेत पण त्यांचे नीट परीक्षण केल्याशिवाय पटत नाहीत. त्यासाठी त्या समजून घेणे हाच शहाणपणाचा मार्ग आहे.

२५) जे एखादी गोष्ट नुसतीच समजून घेत नाहीत तर त्यानुसार प्रत्यक्ष आचरणात आणतात तेच लोक भाग्यवान होतात; बाकीचे लोक करंटे असतात. (ज्याला काही उमजत नाही तो करंटा नव्हे तो दुर्दैवी म्हटले पाहिजे. पण ज्याला समजते पण हातून प्रत्यक्ष सल्कृत्य होत नाही तोच करंटा होय.)

२६) माणूस जेवढा व्याप वाढवील तितके त्याचे वैभव वाढते व त्या वैभवासारखा उद्योग हे समजले पाहिजे. त्याचा उपाय स्पष्ट आहे. (वैभवासाठी उद्योग हवा आणि उद्योगाचा व्याप जितका वाढेल तितके वैभवही वाढते. सर्व उद्योगपतींचा हाच अनुभव आहे. “व्याप तितका संताप” ही म्हण श्रीसमर्थानी मोडीत काढली आहे असे या ओवीत आढळून येते. हा उपदेश पुरुषार्थाचा आहे. ही शिकवण बालमनावर रुजविली पाहिजे.)

२७) आळसामुळे कोणाताही कार्यभाग बिघडतो पण मनुष्य प्रयल करीत राहिला तर क्रमाक्रमाने कार्य यशस्वी होते ही साधी गोष्ट आहे पण ती ज्याला कळत नाही त्याला शहाणा म्हणता येत नाही.

२८) मैत्री केली असता कार्य सिद्धीला जाते तर वैर केल्यास आपणावर मरण ओढवते. हे मी सांगतो ते खरे की खोटे; हे आपणच ओळखावे.

२९ व ३०) जे लोक आपणास स्वतःला शहाणे करू शकत नाहीत, ज्यांना स्वतःचे हित साधणे कळत नाही, लोकांशी स्नेह न राखता जे वैर करतात अशा प्रकारच्या लोकांना अज्ञानी म्हणावे. त्यांच्यापाशी गेल्याने कोणासच समाधान मिळू शकत नाही.

३१) आपण एकटाच राहून एकाएकी लोकांमध्ये भांडण करू लागला तर पुष्कळ लोकांमध्ये त्याला एकल्याला यश कसे मिळू शकेल?

३२) (यास्तव यशप्राप्तीसाठी) पुष्कळांच्या तोंडी आपले नाव असावे, पुष्कळांच्या अंतःकरणामध्ये प्रेमाने भरून राहावे, आपण सद्गुणांनी अनेक लोकांना (विवेकाचे) विवरण करावे. (उत्तम मार्ग दाखवावा.)

३३) लोकांना शहाणे करावे, जे पतित असतील त्यांना पवित्र करावे आणि जगामध्ये भगवंताचे भजन वाढवावे. (स्वकल्याणाचा हा मार्ग जनहिताची साथ करतो. श्रीसमर्थांची भक्ती ही अशाप्रकारे लोकाभिमुख असल्याचे या ओवीतून स्पष्ट होते. भक्ती हा परमार्थाचा एक मार्ग असला तरी भावात्मक एकात्मता साधण्याची किमयाही त्यामध्ये आहे. म्हणून भक्ताने स्वार्थी परमार्थी न होता इतरांना सहभागी करून स्वतःचा उद्घार करावा ही एक मार्गदर्शक सूचना या समासातून मिळते आहे.

“क्रिया करून करवावी | बहुतांकरवीं |” द.११-५-१६ हेच ‘श्री. दा. अ.’ चे ब्रीद-वाक्य आहे.)

स्वाध्याय १२ वा

(द. २०-१० : विमलब्रह्मनिरूपण)

१) (परब्रह्माचे स्वरूप वर्णन करून सांगण्यापलिकडील आहे.) जे धरावें म्हटले तर धरता येत नाही, टाकण्याचा प्रयत्न केला तर टाकताही येत नाही असे हे परब्रह्म जिकडे तिकडे आहे. ते नाही असे कदापि होत नाही.

२) सर्वत्र भरून राहिलेल्या परब्रह्माकडून तोंड दुसरीकडे वळविले तर ते तिकडेही समोर येते. त्याचे हे सन्मुखपण (तोंडासमोर येणे) काहीही केले तरी चुकविता येत नाही.

३) एखादे बसलेले माणूस उटून गेले तर तेथे आकाश राहातेच. कोठेही पाहिले तरी आकाश सन्मुखच रहाते.

४) एखादा प्राणी पळून जाऊ लागला तरी आकाश त्याच्या सभोवती राहातेच. मोठ्या प्रयासानेदेखील त्याला आकाशाबाहेर जाता येऊ शकत नाही.

५) प्राणी इकडे तिकडे पहातो पण आकाश त्याला सन्मुखच रहाते, माध्यान्हीचा सूर्य जसा सर्वाच्या मस्तकावरच दिसतो त्याप्रमाणे आकाश सर्वाच्या डोक्यावर असते.

६) पण सूर्याचा हा दृष्टान्त तितकासा समर्पक होत नाही. कारण सूर्य एकदेशी आहे. (कोठेतरी तो डोक्यावर नाही असे स्थळ असणारच) पण ब्रह्माच्या बाबतीत असा प्रकार नाही ते सर्वदेशी आहे. (या ओवीत वस्तू हा शब्द आला आहे त्याचा अध्यात्मातील अर्थ मात्र परब्रह्म हाच आहे. हे ध्यानात ठेवावे.) सूर्याचे बिंब दुपारी आपल्या माथ्यावर येते तेव्हा ते परिसरातील सर्वाच्याच माथ्यावर असल्यासारखे दिसते हा चमत्कार आहे म्हणून त्याचा दृष्टान्त समजुतीसाठी देऊन पाहिला इतकेच! पण तो दृष्टान्त तोटका पडतो.

७) अनेक देशांमध्ये अनेक पवित्र स्थळे आहेत ती पहावयाची असल्यास त्या देशात जावे लागते पण परब्रह्माच्या दर्शनासाठी तसे करावे लागत नाही. आपण असलेल्या ठिकाणीच त्याचे दर्शन घडते. (अर्थात ज्ञानचक्षुनाच त्याचे दर्शन घडते.)

८) प्राणी जरी बसून राहिला किंवा खूप दूर पळाला तरी परब्रह्म अगदी त्याच्या बरोबरच राहाते.

९) पक्षी अंतराळात उटून गेला असता तो कितीही दूर गेला तरी त्याला आकाश सभोवती असते त्याप्रमाणे ब्रह्म हे प्राणिमात्रास व्यापून राहिले आहे.

१०) परब्रह्म रिकामे आहे पण ते दाट भरलेलेही आहे. (परब्रह्म या ठायी अन्य वस्तूच नाही या अर्थने ते (पोकळ किंवा) रिकामे आहे. म्हणूनच ते ब्रह्मतत्त्वानेच दाट भरलेले सुद्धा आहे.) सर्वाचा शेवट ब्रह्मामध्येच होतो ते सर्वकाळ सर्वांना अगदी सरळ असते.

११) सर्व दृष्य पदार्थाच्या आत व बाहेर ब्रह्मच असते या ब्रह्मांडाच्या उदरात ब्रह्मच दाटलेले आहे. त्या निर्मळ ब्रह्माची सर कोणासच येत नाही.

१२) वैकुंठ (विष्णुंचे निवासस्थान), कैलास (शंकरांचे निवासस्थान) स्वर्गलोक (देवांचे

निवासस्थान), इहलोक, परलोक, इंद्रलोक (इंद्राचे निवासस्थान) अन्य चौदा लोक (भूलोक, भुवलोक, स्वर्लोक, महलोक, जनलोक, तपलोक, आणि सत्यलोक असे पृथ्वीच्या वरचे व एकेकाचेही वर असेलेले सात स्वर्ग आणि अतल वितल, सुतल रसातल, तलातल, महातल, व पाताळ असे पृथ्वीखाली व एकमेकांखाली असलेली सात पाताळे मिळून चौदा लोक, असल्याचे शास्त्रात सांगितले आहे. केवळ माहितीसाठी ही नावे दिलीत. ७ स्वर्ग व ७ पाताळ असे १४ लोक इतकेच ध्यानात ठेवावे.)

महासर्पाचे पाताळ लोक या सर्वांना ब्रह्म व्यापून आहे.

१३) काशीपासून रामेश्वरापर्यंत सर्व ठिकाणी अपार ब्रह्म भरले आहे. त्याने व्यापली नाही अशी जागाच नाही.

१४) परब्रह्म हे एकलेच आहे पण त्याने एकदाच सर्वांना व्यापून टाकले आहे. सर्वांना स्पर्श करून ते सर्वांच्या ठिकाणी भरून राहिले आहे. (परब्रह्माच्या व्यापाचे हे तपशीलधार वर्णन त्याची बुद्धीला अनाकलनीय व्याप्ती दर्शविण्यासाठी करण्यात आले आहे. तपशीलामुळे गडद ठसा मनावर उमटण्यास मदत होते. या पुढील ओव्यात ब्रह्माचे आणखीही स्वरूप सांगतात.)

१५) परब्रह्म पावसाने भिजत नाही किंवा चिखलाने ते भरत नाही ते पुरामध्येही राहाते पण पुरासमवेत वाहून मात्र जात नाही.

१६) एकाच वेळी ते मार्गे पुढे तर असतेच पण उजव्या आणि डाव्या बाजूलाही ते असते. प्राण्यांच्या खाली, वर व सर्व बाजूंनी व्यापून राहाते.

१७) आकाशामध्ये जणू परब्रह्माचा डोह भरला आहे पण त्यातील पाणी डोहातील पाण्याप्रमाणे उचंबळत नाही. त्याचा अफाट विस्तार, असंभाव्यपणे सर्वत्र पसरला आहे.

१८) आकाशामध्ये दृष्ट्याचा भास होतो. पण ब्रह्म हे दृष्ट्याचा थोडासाही भास नसलेल्या आकाशाप्रमाणे असते. (परब्रह्माच्या स्वरूपाची थोडीशी तरी कल्पना यावी म्हणून आकाशाचे त्याचे साम्य वरील प्रमाणे वर्णन करतात.)

१९) साधू संत, महात्मे देव, दानव आणि मानव या सर्वांनाच परब्रह्म हेच खरे विश्रांतिस्थान आहे.

२०) कोणत्या बाजूकडे त्याचा आरंभ आहे आणि कोठे शेवट आहे आणि कोठे व कशाप्रकारे ते पहावे हेच कळत नाही. जे मुळातच अमर्याद, कल्पनातीत आहे त्याच्या मयदिदीची कल्पनाच करता येत नाही.

२१) परब्रह्म हे स्थूल नाही तसेच सूक्ष्मही नाही, कोणत्याही वस्तूशी त्याच्याशी तुलनाच करता येत नाही. ज्ञानदृष्टीनेच त्याचे आकलन होऊ शकते. मात्र तसे झाल्यास खरेखुरे समाधान प्राप्त होते.

२२) पिंड अणि ब्रह्मांड यांचा निरास झाला की परब्रह्म भासरहित होते मग येथून तेथून सर्वत्र मुक्त अवकाश प्रत्ययाला येते. (विवेक प्रलयाच्या सहाय्याने पिंड आणि सारे दृष्ट्य विश्व यांना बाधित करणे शक्य झाल्यास केवळ ब्रह्मच सत्यस्वरूप असल्याचा अनुभव साधकाला येतो.)

२३) ब्रह्म व्यापक आहे परंतु जोवर व्याप्य पदार्थ दृष्ट्य आहे तोवरच या म्हणण्याला काही अर्थ

आहे. व्यापून टाकण्याला जर दृष्य पदार्थच नसतील तर परब्रह्माला व्यापक हे विशेषण तरी कसे देता येईल ? (वरच्या ओवीतच सांगितल्याप्रमाणे दृष्याचा निरास झाला तर ब्रह्माला व्यापक कसे म्हणता येईल. व्यापण्यासाठी दुसरा पदार्थ तरी अस्तित्वात हवा. त्याच्या अभावी व्यापक ही संज्ञा अर्थशून्य होते.)

२४) ब्रह्माचे वर्णन शब्दात करता येणे संभवत नाही. त्याची कल्पना मानवी मन करू शकत नाही अशा या परब्रह्माचे स्वरूप कल्पनेपलीकडील आहे. मायाविरहित अशा त्या केवळ स्वरूपाला विवेकाने ओळखावे. (विवेकाचे सामर्थ्य या ओवीत व्यक्त झाले आहे. विवेक शक्तीवर श्रीसमर्थाचा अपार विश्वास आहे.)

२५) हरतळेच्या साधना आहेत पण त्यात सर्वांत अध्यात्मश्रवण ही साधना सारभूत आहे. मनन करून त्या श्रवणाचा अनुभव घ्यावा. त्यावेळी (झानाचे रहस्य जाणणारा तो मीच ही भावनाही नाहिशी झाल्याने) झानाचे विज्ञानात रूपान्तर होते आणि अशावेळी (स्वानुभवाच्या आनंदामध्ये) मनाची उन्मनी अवस्था प्राप्त होते. ती अगदी सहजतेने प्राप्त होते.

२६) अशावेळी साधकांच्या साधनेची सिद्धी होते साधनेला फळ मिळते आणि संसार सफल होतो. निर्गुण परब्रह्म अंतर्यामी स्थिर स्वरूपात विलासते.

२७) मायेमधील जी तत्त्वे आहेत. त्याचे स्वरूप समजल्याने त्यांच्या संबंधातील सारा हिशेब संपतो. परब्रह्माचे सत्यस्वरूपाचे आकलन किंवा केवळ स्वरूपाचे झान होताच साधनेला अवकाश रहात नाही. (वरच्या मजल्यावर चढण्यासाठी शिडीची योजना केली जाते पण वर पोहोचल्यावर शिडीचे महत्त्व विराम पावते. या दृष्टान्ताने काही अंशाने स्पष्टीकरण होऊ शकते.)

२८) स्वप्नामध्ये जे पाहिले जाते ते भासमान जग जागृतीच्या अवस्थेत विरुद्ध जाते ते अगदी सहजपणे अकलनीय होते.

त्याप्रमाणे आत्मानुभवाच्या अवस्थेत दृष्य विश्वाचे विस्मरण जीवाला होते. अनिर्वचनीय परब्रह्माच्या अनुभवाच्या अवस्थेची प्राप्ती म्हणजे मानवी संसाराची सफलता, असे श्रीसमर्थाचे प्रतिपादन आहे. त्याचे विवरण या पूर्वीच्या आणि नंतरच्या ओव्यांमध्ये आले आहे.)

२९) असे हे सर्व विवेकशक्तीने जाणावे. आत्मानुभवाच्या खुणेवरून स्वतः त्या प्रत्ययाचा अनुभव घ्यावा. मग जन्म व मृत्यूचा हिशेब शून्य होतो आणि साधक सायुज्यमुक्तीप्रत जातो.

(दासबोध हा श्रीसमर्थाच्या अनुभूतीचा ग्रंथ आहे, व आपण अनुभूती घेण्याचा ग्रंथ आहे. श्रीसमर्थाची ही अलौकिक देणगी आहे. पण तिचे नाममात्र सुद्धा श्रेय ते घेत नाहीत. बुद्धील ओवीतच ते म्हणतात.)

३०) श्रीरामरायाने भक्तांच्या अभिमानापोटी, त्यांच्यावर कृपा केली. या ग्रंथातील वचने त्या दाशरथी रामाच्या कृपेचीच आहेत. हा दासबोध ग्रंथ म्हणजे त्याच वचनांचा संग्रह होय. (यातील प्रत्येक ओवी प्रासादिक आहे.)

३१) या ग्रंथाचे वीस दशक आहेत ते श्रवण करून जो त्यावर चिंतन करील त्या मननकर्त्त्या साधकाला परमार्थ स्पष्टपणे आकलनात येईल.

३२) वीस दशक किंवा दोनशे समास साधकाने स्वस्थपणे पहावे त्याचे मनाने विवरण केल्यास दरवेळी अधिकाधिक कळू लागेल. विशेष काय अविशेष काय हे समजू लागेल.

३३) ग्रंथाचे स्तवन करण्याची प्रथा असते पण या ग्रंथाचे स्तवन करण्याचे प्रयोजनच नाही. या ग्रंथाच्या अनुभवाचा प्रत्यय पहाणे हा उद्देश आहे. प्रधान हेतू तो आहे. (या ओवीचा गर्भितार्थ अधिक खुलाशाने असा मांडता येईल की ग्रंथाची प्रचिती येत नसेल तर त्याचे स्तवन करूनही काही उपयोग नाही आणि प्रचिती येत असेल तर स्तवन करण्याचे प्रयोजनच नाही. इतकी परखड भूमिका श्रीसमर्थांनी घेतली आहे.)

३४) देह हा पंचभूतांचा बनलेला असतो त्यातील कर्तृत्वशक्ती आत्म्याची आहे त्यामुळे (ग्रंथाच्या) कवित्वाचे श्रेय तरी माणसाचे कसे असू शकेल? (अर्थात् ते आत्म्याकडे जाते की जो ईश्वर स्वरूपच आहे.)

३५) सर्व कर्तृत्व जर जगदीश्वराचे तर कवित्वच तेवढे माणसाचे असू शकेल काय? अशा अप्रमाण (निराधार) बोलण्याचे काय प्रयोजन आहे?

३६) जर संपूर्ण देहाचा विश्लेषण करण्यासाठी शोध घेतला तर त्याच्या घटक तत्त्वांचा समुदाय निघून जातो. त्यातील कोणत्याही तत्त्वावर आपली सत्ता नसते. (त्यामुळेही ग्रंथ निर्मितीचे श्रेय त्याला देता येत नाही.)

३७) असा हा त्यामागील विचार आहे. ही विचाराची कामे अशी असल्याने माणसाने भ्रमात पडून (वैचारिक) भटकंती करू नये. जगदीश्वराने यथानुक्रमे, पद्धतशीरपणे सगळी रचना केली आहे. (दासबोध हा गुरुशिष्यांचा संवाद आहे. कदाचित कोणा शिष्याने श्रीसमर्थांना म्हटले असेलही की “स्वामी, आपण किती सुरेख ही ग्रंथरचना केली आहे!” त्याला उत्तर देण्याच्या निमित्ताने ३४ ते ३७ या ओव्या लिहिल्या गेल्या असाव्यात. पण त्या ओव्यामुळे सुद्धा श्रीसमर्थांचे निर्मल अंतःकरण आपणापुढे उघडे झाले आहे. ‘विमलब्रह्म निरूपण’ समासाची व ग्रंथाची इतिश्रीसुद्धा मनोहर झाली आहे.)

◆ ◆ ◆

परिशिष्ट

(संत तुकाराम महाराजांच्या काही निवडक अभंगांचा परिचय अभ्यासार्थांना व्हावा यासाठी ते अभंग येथे देत आहोत. ह.भ.प. वै. स. के. नेऊरगावकर यांनी ‘श्री तुकाराम महाराजांची सार्थ गाथा’ संपादित केली आहे. येथे अभंगांनंतर दिलेले क्रमांक त्या ग्रंथातील असून अर्थही त्यातूनच घेतला आहे. त्यांचा अंतर्भाव या पुस्तकामध्ये करण्यास अनुमति दिल्याबद्दल ‘प्रा. दांडेकर धार्मिक व सांस्कृतिक वाडमय प्रकाशन मंडळाचे’ आम्ही आभारी आहोत. श्री. अनिसुद्ध कुलकर्णी आणि श्री. सुनील चिंचोलकर यांनी त्यासाठी तत्परतेने सहाय्य केले त्याबद्दल त्यांना धन्यवाद. उपनिर्दिष्ट ग्रंथ “कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर कॉलनी, पुणे ३०” येथे उपलब्ध होऊ शकेल.

प्रपंच विज्ञान

जोडोनियां धन उत्तम वेळारें । उदास विचारें वेंच करी ।

उत्तमचि गती तो एक पावेल । उत्तम भोगील जीव खाणी ।

परउपकारी नेणे परनिंदा । परस्त्रिया सदा बहिणी माता ।

भूतदया गाई पशूचे पालन । तान्हेल्या जीवन वनामाजीं ।

शांतिरूपे नव्हे कोणाचा वाईट । वाढवी महत्त्व वडिलांचे ।

तुका म्हणे हेंचि आश्रमाचे फळ । परमपद बळ वैराग्याचे ॥ ३९५० ॥

उत्तम प्रकारे व्यवहार करून धन मिळवतो व त्याचा उदास वृत्तीने खर्च करतो, तोच एक उत्तम गतीला जाईल आणि उत्तम जीव खाणीत जन्म घेऊन तेथील भोग भोगील.

जो परोपकार करतो, परनिंदा करीत नाही. ज्याला परस्त्रिया नेहमी माता व बहिणीप्रमाणे आहेत. ज्याच्या ठिकाणी भूतदया आहे. गाईपशूचे पालन करतो आणि वनामध्ये तहानेल्या लोकांसाठी पाण्याची व्यवस्था करतो. शांतीरूप असून कोणाबरोबर वाईट वागत नाही. जो आपल्या वडिलांचे महत्त्व वाढवितो. तुकाराम महाराज म्हणतात, “अशा (गृहस्थाश्रमी) पुरुषाला परमपदासाठी वैराग्याचे बळ प्राप्त होते; हेच त्याचे फळ आहे.”

विवेक, नम्रता

भूतदयापरत्वे जया तया परी । संत नमस्कारीं सर्वभावें ।

शिकल्या बोलाचा धरीसील ताठा । तरी जासी वाटा यमपंथे ।

हिरा परिस मोहरा आणीक पाषाण । नव्हे परी जन संतां तैसी ।

सरिता वाहळा गंगे सागरा समान । लेखी तयाहून अधम नाहीं ।

आणीक अमुप होती तारांगणे । रविशशिमाने लेखूं नये ।

तुका म्हणे नाही नम्रता अंगीं । नव्हे तें फिरंगीं कठिण लोह ॥ ३९०३ ॥

जसा प्राणी असेल त्याप्रमाणे भूतदया करावी. पण संतांना मात्र सर्वभावाने नमस्कार करावा. जे शिकला आहेस त्या ज्ञानाचा ताठा धरलास तर यमाच्या मागर्नि तू जाशील. हिरा, परिस, मोहरा, माणिक, हे काही सामान्य पाषाण नव्हेत, त्याप्रमाणे संत हे सामान्य लोकांसारखे मानू नयेत. नदी, ओहळ हे गंगासमुद्र यासारखे मानतो त्याचपेक्षा दुसरा अधम नाही. तारांगणे अमूल असतात पण ती सूर्यचंद्राप्रमाणे समजू नयेत. तुकाराम महाराज म्हणतात, “ज्याच्या ठिकाणी नरमपणा नाही तो काही तलवार होत नाही. ते कठिण लोखंड आहे”.

नेटका प्रपंच / दांभिकता नको उसने नको / योग्य प्रयत्न

जायांचे अंगुले लेतां नाहीं मान । शोभा नेदी जन हांसविले ।

घुसळितां ताक कांडिता भूस । साध्य नाहीं क्लेश जाती वायां ।

तुका म्हणे नाहीं स्वता भांडवल । भिकेचें तें फोल बीज नव्हे ॥ ३९१७ ॥

उसने अलंकार आणून अंगावर घातले तर मान मिळत नाही. शोभत नाही. लोक मात्र हसतात. ताक घुसळले, भूस कांडले, तर काही सार मिळत नाही. सोसलेले क्लेश वाया जातात. तुकाराम महाराज म्हणतात, “ज्याच्याजवळ स्वतःचे भांडवल नाही त्याचे भीक मागून आणिलेले पेरण्यास उपयोगी होत नाही.

मर्दप्रिमाणे जगावे, आगळीच कीर्ती मिळावी

पाडावी ते वरी । गांठी धुरेसवें खरी ।

नये मरो लंडीपणे । काय बापुडे ते जिणे ।

लुटावें भांडार । तरी जया नाहीं पार ।

तुका म्हणे नांवें । कीर्ति आगळीनें ज्यावें ॥ ३९५६ ॥

श्रेष्ठाबरोबर खरी गाठ घालावी ते बरे. मनुष्याने भेकडासारखे मरु नये. दीनपणाचे जीवन काय कामाचे?

ज्याला पार नाही असे भांडार लुटावे.

तुकाराम महाराज म्हणतात इतरांपेक्षा कीर्ती व नाव करून आयुष्य जगावे.

मूर्खता, जाणपण निस्तप्तण

चोरटे काचे निघाले चोरी । आपलें तैसें पारखे घरीं ।

नाहीं नफा नागवे आपण । गमाविले कान हात पाय ।

बुद्धिहीन नये कांहींचि कारणा । तयासवें जाणा तेंचि सुख ।

तुका म्हणे नाही ठाऊकें वर्म । तयासीं तें कर्म वोढवलें ॥ ३९३८ ॥

चोरटा चोरी करावयास निघाला पण तो होता कद्या, म्हणून आपल्या घरातल्याप्रमाणे दुसऱ्याच्या घरी वावरु लागला.

तेथे नफा तर मिळालाच नाही पण त्याची नागवण झाली. घरमालकाने त्याचे कान, हात, पाय कापले.

बुद्धी नसली म्हणजे काही उपयोग होत नाही, तसाच त्याच्याबरोबर जो असतो त्याची तशीच स्थिती होते.

तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याला कर्मचि वर्म ठाऊक नसते त्याच्या कमनि त्याचे दुर्देव ओढवते.

वर्म जाणून घेऊन कर्मे करा.

निवडे जेवण सेवटींच्या घांसें । होय त्याच्या ऐसें सकळही ।

न पाहिजे झाला बुद्धीचा पालट । केली खटपट जाय वायां ।

संपादिलें व्हावे धरिलें तें सोंग । विटंबना व्यंग पडिलिया ।

तुका म्हणे वर्म नेणतां जो रांधी । पाववी तो बुद्धि अवकळा ॥ ३८०४ ॥

शेवटचा घास (चांगला) गेला म्हणजे जेवण चांगले झाले, हे ठरते. त्याचप्रमाणे सगळ्या

व्यवहारांतील आहे.

शेवटपर्यंत सद्बुद्धी पालटता कामा नये, नाही तर केलेली सर्व खटपट फुकट जाते.

जे सोंग घेतले आहे त्याची संपादणी शेवटपर्यंत व्यवस्थित केली पाहिजे त्यात काही व्यंग पडले तर जगांत विटंबना होते.

तुकाराम महाराज म्हणतात, कक्षून न घेता जो स्वयंपाकं (काम) करतो त्याच्या बुद्धीला अवकळा येते. तो मूर्ख आहे.

सारशोधन

आपणा लागे काम वाण्याघरीं गूळ | त्याचे याति कूळ काय किजे |

उकरड्यावरी वाढली तुळसी | टाकवी ते कैसी ठायागुणे |

गाईचा जो भक्ष अमंगळ खाय | तिचें दूध काय सेवूं नये |

तुका म्हणे काय सल्पटासी काज | फणसांतील बीज काढूनि घ्यावें || ३८३६ ||

वाण्याचे घरी, आपणास हवा आहे तो गूळ आहे, एवढेच पहावे, त्याच्या जाती कुळाशी काय कर्तव्य आहे?

तुळस उकिरड्यावर वाढली म्हणून त्या जागेमुळे ती टाकून घावी काय?

गाय अमंगळही खाते म्हणून तिचे दूध काय पिऊ नये?

तुकाराम महाराज म्हणतात, आपणाला फणसाच्या साल्पटाशी काय काम आहे? त्यातील गर काढून घ्यावा.

अभ्यास, प्रयत्नवाद

साधूनी बचनाग खाती तोळातोळा | आणिकातें डोळां न पाहवे |

साधूनी भुजंग धरितील हातीं | आणिकें कांपती देखोनियां |

असाध्य तें साध्य करितां सायास | कारण अभ्यास तुका म्हणे || ३५२८ ||

अभ्यासाने साध्य करून काही लोक तोळा तोळा बचनागाचे विष खातात. ते इतरांना डोळ्याने पाहवत नाही.

गारुडी अभ्यास करून जिवंत नाग हातात धरतात. पण ते पाहून इतर लोक थरथर कापतात. सामान्य लोकांना जे असाध्य वाटते, ते परिश्रम केल्याने साध्य होते. कारण अभ्यास मुख्य आहे.

असद्क्रिया टाळावी

जेणे वाढें अपकीर्ति | सर्वार्थीं तें त्यजावें |

सत्य रुचे भलेपण | वचन तें जगासी |

होईजे तें शूर त्यागें | वाउगें तें सारावें |

तुका म्हणे खोटे वर्म | निंद्य कर्म काळिमा || ३९४३ ||

ज्यामुळे अपकीर्ति वाढतें ते सर्वस्वी टाकून घावे.

सत्य बोलणे हे भलेपणाचे आहे. ते जगाला आवडते.

वाउगे आहे ते टाकून घावे. त्या त्यागाने शूर व्हावे.

तुकाराम महाराज म्हणतात, “निंद्यकर्म हा काळिमा आहे; ते खोटे आहे.”

अज्ञानी भक्ती नको!

अज्ञानाची भक्ति इच्छिति संपत्ती | तयाचिये चित्तीं बोध कैंचा |

अज्ञानाची पूजा कामिक भावना | तयाचिया ध्याना देव कैंचा |

अज्ञानाचे कर्म फळीं ठेवीं मन | निष्काम साधन तया कैंचे |

अज्ञानाचें ज्ञान विषयावरी ध्यान | ब्रह्म सनातन तया कैंचे |

तुका म्हणे जळो ऐसियांचें तोंड | अज्ञानाचें बंड वाढविती || १२८६ ||

अज्ञानी माणसांची भक्ती म्हणजे संपत्ती मिळविण्यासाठी असते. त्यांच्या चित्तामध्ये बोध (ज्ञान) कसा असणार?

अज्ञानी भक्तांनी केलेली पूजा, कामिक भावनेने केली जाते, त्यांच्या ध्यानात देव कोठून येणार?

अज्ञानी भक्तांचे मन कामनिक फळाचे ठिकाणी गुंतलेले असते. त्यांना निष्काम साधन कसले होणार?

अज्ञानी माणसाचे ज्ञान म्हणजे विषयावर सर्व लक्ष. त्याला सनातन ब्रह्म कोठून कळेल?

तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा भक्तांचे तोंडाला आग लागो, ते अज्ञानी भक्तीचे बंड वाढवितात.

सद्विद्या निरूपण

नसावे ओशाळ | मग मानिती सकळ |

जाय तेथें पावे मान | चालें बोलिलें वचन |

राहों नेदी बाकी | दान ज्याचें त्यासी टाकी |

व्हावा वाटे जना | तुका म्हणे सार्टीं गुणा || ३९९३ ||

ओशाळ नसले म्हणजे सर्व लोक मानतात. जेथे जाईल तेथे मान मिळतो आणि त्याचा शब्द मानला जातो. कोणाची बाकी ठेवू नये आणि ज्याचे देणे असेल ते देऊन टाका.

तुकाराम महाराज म्हणतात, अंगी चांगले गुण असले म्हणजे लोकांना हवासा वाटतो.

सावधानता

बरें सावधान | राहावें समय राखोन |

नाहीं सारखिया वेळा | अवघ्या पावत अवकळा |

लाभ अथवा हानी | थोड्यामध्येंच भोवनी |

तुका म्हणे राखा | आपणा नाहीं तोंचि वाखा ||३४२९||

समय पाहून चांगले सावध राहावे. सर्वच वेळा सारख्या नसतात. कांहीमध्ये अवकळा प्राप्त होते. लाभ अथवा हानी होणार हे थोड्या मध्येच सुरुवातीस कळून येते.

तुकाराम महाराज म्हणतात, “आपल्यावर संकट आले नाही त्या आधीच रक्षण करावे.”

चित्त-मन शुद्ध करा.

निवडावें खडे । तरी दळण वोजें घडे ।

नाहीं तरी नासोनि जाय । कारण आळस उरे हाय ।

निवडावें तन । सेती करावें राखण ।

तुका म्हणे नीत । न विचारितां नव्हे हित ॥ ३७६२ ॥

धान्यातील खडे निवङ्गून काढावे लागतात, तरच चांगले दळण घडते. नाहीतर दळण नासून जाते.
आळस केला तर हाय हाय उरते (आळसामुळे पश्चात्तापाची वेळ येते.)

शेताचे रक्षण करावयाचे तर तण काढून टाकावे लागते.

तुकाराम महाराज म्हणतात, “नीतीचा विचार केला नाही तर हित होणार नाही.”

हिताहिताचा प्रांजल उपदेश

पुण्य परउपकार पाप ते परपीडा । आणिक नाहीं जोडा दुजा यासी ।

सत्य तेचि धर्म असत्य तें कर्म । आणिक हें वर्म नाहीं दुजें ।

गति तेचि मुखीं नामाचें स्मरण । अधोगति जाण विन्मुखता ।

संतांचा संग तोचि स्वर्गवास । नर्क तो उदास अनर्गळा ।

तुका म्हणे उघडें आहे हित घात । जयाचें उचित करा तैसें ॥ ३७३९ ॥

दुसऱ्यावर उपकार करणे हे पुण्य आहे आणि त्याला पीडा करणे हे पाप आहे. याशिवाय दुसरे पापपुण्य नाही.

सत्याने वागणे हाच धर्म आहे आणि असत्य कर्म करणे हे पाप कर्म आहे. याशिवाय दुसरे वर्म नाही.

मुखात नामस्मरण असणे हीच श्रेष्ठ गती आहे. नामाला विन्मुख असल्याने अधोगती प्राप्त होते. संतांच्या संगतीत राहणे म्हणजे स्वर्गवासाचे सुख आहे आणि त्याविषयी उदास होऊन राहणे म्हणजे/हा नरकवास आहे.

तुकाराम महाराज म्हणतात, मी हा हिताचा व घाताचा निवाडा स्पष्ट केला आहे. ज्याला जे योग्य वाटेल ते त्याने तसे करावे.

दयेचा परखड विचार

दया तिचें नांव भूतांचें पाळण । आणिक निर्दळण कंटकांचें ।

धर्म नीतीचा हा ऐका वेव्हार । निवडीलें सार असार तें ।

पाप त्याचें नांव न विचारी नीत । भलतेंचि उन्मत्त करी सदा ।

तुका म्हणे धर्म रक्षावयासाठीं । देवासही आटी जन्म घेणं ॥ ३८६२ ॥

भूतांचे रक्षण करणे याचे नाव दया आहे. तसेच दुष्टांचा नायनाट करणे (हीहि दया आहे.)

धर्मनीतीचा विचार (मी सांगतो) तो तुम्ही ऐका. सार व असार याचा विचार करून तो मी निवडून काढला आहे.

नीतीकडे लक्ष न देणे हे पाप आहे. उन्मत्त लोक नेहमी अनीतीने वागतात/वागत असतात.

तुकाराम महाराज म्हणतात, “धर्म रक्षणाचे काम इतके महत्वाचे आहे की त्यासाठी देवालाही जन्म घेऊन आटाटी करावी लागते.”

जनी जनार्दन पाहाण्याची इच्छा : त्यासाठी प्रार्थना.

ऐसें भाग्य कई लाहता होईन | अवघें देखें जन ब्रह्मरूप |

मग तया सुखा अंत नाहीं पार | आनंदें सागर हेलावती |

शांति क्षमा दया मूर्तिमंत अंगीं | परावृत्त संगीं कामादिकां |

विवेकासहित वैराग्याचें बळ | धगृधगित ज्वाळ अग्नि जैसा |

भक्ति नवविधा भाव शुद्ध वरी | अलंकारावरी मुगुट मणी |

तुका म्हणे माझी पुरवी वासना | कोण नारायणा तुजविण ॥ ९३७ ॥

सर्व लोक मला ब्रह्मरूप दिसतील असे भाग्य मला केव्हा प्राप्त होणार आहे? असे झाल्यावर माझ्या सुखाला अंतपार राहणार नाही. माझ्या अंतरी आनंदाचे सागर उचंबळून येतील. कामादिकांचा संबंध दूर होईल आणि क्षमा, दया, हे गुण माझे अंगी मूर्तिमंत बिंबतील. अग्नीच्या धगृधगणाच्या ज्वालेप्रमाणे विवेकासहित वैराग्याचे बळ अंगी यावे. शुद्ध भावाने केलेली नवविधा उत्तम भक्ती घडावी. सर्व अलंकारावर तो मुगुट मण्याप्रमाणे शोभणारा आहे.

तुकाराम महाराज म्हणतात, “हे नारायणा, ही माझी वासना पुरी करणारा तुझ्याशिवाय कोण आहे?”

◆ ◆ ◆

प्रथम प्रकाशन : ३/११/१९९२

पुनर्मुद्रण १२ वे : नोव्हेंबर २००८

पत्रव्यवहारासाठी पत्ता :

अध्यक्ष

“श्री.दा.अ. उपक्रम”

श्री समर्थ को-ऑप. हौसिंग सोसायटी,

पटवर्धन बाग, एरंडवणे, पुणे ४११ ००४.